पहिलो परिच्छेद

शोधपचिय

१.१ विषयपरिचय

लोकनाटक लोकसाहित्यको विविध विधामध्ये एक महत्त्वपूर्ण विधा हो। लोकसमुदायमा निहित विभिन्न आस्था र व्यवहारका साथै तिनीहरूको जीवनमा घटेका वास्तविक सुख-दुःख एवं हर्षविष्मातको घटनाहरूलाई गीत, स्थानीय वाद्यवादनको संयोजनबाट निस्केका सङ्गीतको तालमा, स्थानीय वेशभूषामा सजिई, स्थानीय बासीहरूलाई मनोरञ्जन दिने उद्देश्यका साथ अनौपचारिक रङ्गमञ्चमा प्रदर्शन गरिने अभिनयात्मक, अनुकरणात्मक नृत्यलाई लोकनाटक भनिन्छ। जुन श्रुतिपरम्पराद्वारा एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुँदै वर्तमान आधुनिक युगसम्म पनि जीवित रहेको छ। नेपालको मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रअन्तर्गत राप्ती अञ्चलमा पर्ने एक पहाडी जिल्ला रोल्पा हो। यस जिल्ला प्राकृतिक, सांस्कृतिक, भाषिक, सामाजिक, आदिको क्षेत्रमा विविधता रहेको पाइन्छ। यस जिल्लामा पर्वकालीन, ऋतुकालीन र बाह्रमासे आदि गीत र लोकनृत्यहरू प्रदर्शन गरिन्छ।

मारुनी लोकनाटक राप्ती अञ्चलका प्यूठान, रोल्पा, सल्यान र रुकुम जिल्लाहरूमा तिहारको पर्वमा निकै हर्षउल्लासमय वातवरणका साथमा प्रदर्शन गरिन्छ। साउने संक्रान्तिको राति राँको फाल्नुभन्दा पहिला विविध विधिविधानको साथ मारुनी नाचमा प्रयोग गरिने वाद्यवादनका सामग्रीहरूलाई बजाई केही गीतका अंशहरू गाएर शुभारम्भ गरेको पाइन्छ। यसलाई यस भेगमा गीत र नाच फुकाएको भनिन्छ। यस दिनदेखि जुनसुकै समयमा मारुनी लोकनाटक प्रदर्शन गर्न सकिने गरी बाटो खुलाएको देखिन्छ। यस भेगमा मारुनी लोकनाटकको मुख्यतः तयारी गाई तिहारे औंशीका दिन गुरुबाको घरमा मारुनी लोकनाटकमा सहभागी हुने सम्पूर्ण व्यक्तीहरू जम्मा भई विविध विधिविधानका साथमा गरेको पाइन्छ। विशेष ठाउँ अनुसार कतै गाई तिहारे औंशीदेखि यस लोकनाटकलाई प्रदर्शन गर्न सुरू गर्दछन् भने कतै भाइ टीकाको साँझबाट भैलोसँगै प्रदर्शन सुरू गर्दछन्। हर्षउल्लासका साथ तिहार पर्वमा सुरु गरिएको यस लोकनाटक प्रदर्शनको अवधि गाउँका प्रतेक घरहरूमा प्रदर्शन गरी नसक्दासम्म रहेको पाइन्छ। यस लोकनाटकको अन्त्य मङ्सिर

महिनाको राम्रो दिन हेरी ठाउँ अनुसार कतै श्रीपञ्चमी दिन विविध विधानका साथ अन्त्य गर्ने परम्परा रहेको पाइन्छ। कुनै पनि पुरुष पात्रले नारीको स्थानीयस्तरको मौलिक परम्परागत वेशभूषा लगाई, सामाजिक र पौराणिक आख्यानयुक्त गीतको बोल र परम्परागत मौलिक बाजाहरूको सङ्गीतको तालमा मारुनी शैलीमा अभिनय गर्दै स्थानीय बासीन्दाहरूलाई मनोरञ्जन, धर्म सञ्चार गराउने उद्देश्यका साथ प्रस्तुत गरिने नृत्यलाई मारुनी लोकनाटक भनिन्छ। यस जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी नाचहरूमा आख्यायुक्त मारुनी अन्तर्गत पौराणिक विषयमा आधारित रामायण र सामाजिक विषयमा आधारित सोरठी पर्दछ। त्यस्तै आख्यानमुक्त मारुनी लोकनाटकमा पैसारु, टप्पा वा झुम्के र खेली रहेको पाइन्छ। यस जिल्लामा अहिले सम्म जीवित रहेका यी लोकनाटकहरूलाई नयाँ पुस्ताले चासो नदिनु, पुराना पुस्ताहरूको मृत्यु हुँदै जानु, नयाँ संस्कृतिको विकासको प्रभाव पर्नु, मनोरञ्जनका साधनको प्रभाव पर्नु, सञ्चार माध्यमको तिव्र विस्तार हुनु, नयाँ पुस्तामा परम्परागत संस्कृतितर्फ वितृष्णा बढ्दै जानु, अध्ययन अनुसन्धान र संरक्षणको अभाव रहनुका साथै राजनैतिक आदिकारणले यस लोकनाटक लोप हुने स्थितिमा पुगेको देखिन्छ। लोकजीवनका यस्ता साझा सम्पतिको संरक्षण गर्नु पर्ने कारणले यस शोधकार्यको विषय 'रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको अध्ययन' राखिएको छ। यस जिल्लामा प्रचलित मारुनी नाचको सङ्कलन र वर्गीकरण गरी तिनीहरूलाई लोकनाटकीय सिद्धान्तलाई आत्मसाथ गरी विश्लेषण गर्नु यस शोध कार्यको मुख्य विषय रहेको छ। यही विषयमा केन्द्रित भई शोधकार्य पूरा गरिएको छ।

१.२ समस्याकथन

नेपालमा प्रचलित लोकनाटकहरू मध्ये मारुनी लोकनाटक आफ्नै छुट्टै प्रवृत्ति र विशेषतालेयुक्त महत्त्वपूर्ण लोकनाटक हो। यस जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा यस लोकनाटक प्रदर्शन गर्ने परम्परा वर्ष अघिदेखि नै रही आएको छ। यस जिल्लामा लोक संस्कृतिको संरक्षण र संम्बर्द्धन गर्न विभिन्न अध्ययन अनुसन्धान विद्वत् वर्गबाट भए पनि मारुनी लोकनाटकका बारेमा अहिलेसम्म विस्तृत रूपमा अध्ययन हुन सकेको छैन। यस अनुसन्धान कार्यमा यस जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको अध्ययन निम्नलिखित समस्याहरूमा आधारित भएर गरिएको छ।

(१) रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा कस्ता मारुनी लोकनाटकहरू प्रचलनमा रहेका छन् ?

(२) रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकलाई के कति वर्गमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ?

(३) रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकलाई तत्त्वका आधारमा के कसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ ?

१.३ शोधकार्यको उद्देश्य

प्रस्तुत शोधकार्यको मूल उद्देश्य रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकहरू के कति प्रकारका छन् , तिनीहरूको अध्ययन गर्नु रहेको छ । यसका अलवा यस मारुनी लोकनाटकलाई राष्ट्रिय स्तरमा चिनाई यिनको मूल्य-मान्यता र महत्त्वलाई स्थापित गराउनु रहेको छ। यस शोधकार्यका अन्य उद्देश्यहरू समस्याकथनमा उठेका समस्याहरूको समाधान गर्न तथा मारुनी नाचको समष्टि अध्ययन गर्नु यस अनुसन्धानको मूल उद्देश्य हो । त्यसैले निम्नलिखित उद्देश्यहरूलाई यस अध्ययनमा समेटिएको छ ।

(१) रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकहरूको सङ्कलन गर्नु ।

(२) रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकहरूको परम्परालाई केलाई यी लोकनाटकहरूको वर्गीकरण गर्नु ।

(३) रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकहरूलाई आख्यान तत्त्वको आधारमा विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

लोकसाहित्यको अन्य विधाको तुलनामा लोकनाटकको अध्ययन यस जिल्लामा ज्यादै कम भएको छ। लोकनाटकको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण व्यापक रूपमा नभएकै कारण आज महत्त्वपूर्ण स्थान राख्ने लोकनाटकहरू इतिहारको गर्भमा बिलाउदै छन् । रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकहरूको अध्ययन अझै नगन्य रूपमा भएको छ। लोकसाहित्यको प्रमुख विधा लोकनाटक अन्तर्गत पर्ने मारुनी लोकनाटकका

बारेमा आजसम्म भएका अध्ययन अनुसन्धानलाई यस प्रकार समीक्षात्मक रूपमा चर्चा गरिएको छ ।

चूडामणि बन्धुले **नेपाली लोकसाहित्य** (२०५८) पुस्तकमा सोरठी र नचरी जस्ता लोकनाटकको परिचय दिएका छन् । यी लोकनाटकहरू प्रस्तुत गर्ने स्थल, जात, र समयका बारेमा स्पष्ट पारेका छन् । तर रोल्पा जिल्लामा प्रचलित मारुनी नाटकको बारेमा चर्चा गरेको देखिदैन । यो पुस्तक पनि सहयोगी सामग्रीको रूपमा रहेको छ ।

मोतीलाल पराजुली **नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्यनाटिकाहरू** (२०६३) पुस्तकमा नेपालमा प्रचलित (१६) नृत्यनाटिकाहरूको चर्चा मारुनी लोकनाटक अन्तर्गत सोरठी र चरित्रको बारेमा गहन विश्लेषण गरेको पाइन्छ । यसै गरी 'सोरठी नृत्यनाटिका' (२०६३) मा मारुनी लोकनाटकको महत्त्वपूर्ण भेद अन्तर्गत सोरठीको बारेमा गहन विश्लेषण गरेको पाइन्छ । सोरठीको भाषिक र भौगोलिक तथ्यअन्तर्गत रोल्पाको नाम लिएता पनि यसको विस्तृत व्याख्या गरिएको छैन् । यस कृतिलाई अध्ययनको लागि सहयोगी सामग्रीको रूपमा लिएको छ ।

अमर सिंह बुढाले **रोल्पा जिल्लाको गाउँखाने कथाको अध्ययन** शीर्षक नेपाली केन्द्रीय विभागको शोधपत्र (२०६४) मा लोकसाहित्यको परिचय दिनेक्रममा लोकनाटकको सामान्य परिचय दिएको पाइन्छ । तर मारुनी लोकनाटकको बारेमा विस्तृत रूपमा अध्ययन गरेको पाइदैन ।

सरिता भारतीले **रोल्पा जिल्लाको साहित्यिक गतिविधिहरूको सर्वेक्षणत्मक अध्ययन** (२०६२) शीर्षक नेपाली केन्द्रीय विभागको शोधपत्रमा लोकनाटकको सामान्य परिचय दिएको पाइन्छ ।

जीवेन्द्रदेव गिरीले **नेपाली लोकसाहित्यमा जनजीवन** (२०६७) पुस्तकमा नेपाली लोकनाटकको चर्चा गर्दै सोरठी, नचरी, बालन र भारतका बारेमा परिचय दिदै प्रदर्शन समय र स्थलका बारेमा जानकारी दिएका छन् । तर रोल्पा जिल्लाको विशेष क्षेत्र तोकि चर्चा गरेको पाइदैन ।

तुल्सीराम ज्ञवालीले **गुल्मी जिल्लामा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको अध्ययन** शीर्षक नेपाली केन्द्रीय विभागको शोधपत्र (२०६८) मा गुल्मी जिल्लाका प्रचलित मारुनी लोकनाटकलाई आख्यायुक्त र आख्यानमुक्तका रूपमा वर्गीकरण गरी विस्तृतरूपमा अध्ययन गरेको पाइन्छ । यो अध्ययन गुल्मी जिल्लामै केन्द्रित रहेको पाइन्छ ।

मीनबहादुर पुन मगरले **प्यूठान जिल्लाको पश्चिम दक्षिण क्षेत्रमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको अध्ययन** शीर्षक नेपाली केन्द्रीय विभागको शोधपत्र (२०६९) मा लोकनाटकलाई आख्यानमुक्त र आख्यानयुक्त गरी मारुनी लोकनाटकलाई वर्गीकरण गरी विश्लेषण गरेको पाइन्छ । यसमा पनि यसै जिल्लामा सिमितता रहेकोले रोल्पाको मारुनी लोकनाटकको बारेमा उल्लेख गरेको पाइदैन ।

यसरी मारुनी लोकनाटकका बारेमा पूर्व अध्ययनलाई हेर्दा रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको विस्तृत अध्ययन भएको पाइदैन । त्यस कारण रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकहरूको विस्तृत र व्यवस्थित अध्ययन र अनुसन्धान हुन नसकेको अवस्थामा प्रस्तुत शोधपत्र मार्फत रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकहरूको विस्तृत र सु-व्यवस्थितरूपमा अध्ययन अनुसन्धान गरी यस कार्यको अभाव पूर्ती गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१.५ शोधकार्यको औचित्य र dxŒj

नेपाल एउटा सांस्कृतिक विविधता र त्यहि विविधता भित्र एकता भएको देश हो । लोकसाहित्यको अन्य विधाको तुलनामा लोकनाटकको अध्ययन, अनुसन्धान सु-व्यवस्थित रूपमा हुन सकेको देखिदैन । अझ रोल्पा जिल्लामा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको बारेमा त अध्ययन अनुसन्धान नभएको अवस्थामा यस शोधकार्यले व्यवस्थित र विस्तृत रूपमा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित मारुनी लोकनाटकहरूको अध्ययन अनुसन्धान गरेको हुँदा यो कार्य स्वतः औचित्यपूर्ण रहेको छ । भौगोलिक विकटताका बिचमा लुकेर रहेका विभिन्न जन जातिहरूमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकहरूको खोजीनीति गर्नु पर्ने कुरालाई मनन्गर्दै शोधकार्य गरिएको हो । स्थानीय तहमा लुकेर रहेका लोकसाहित्यका विविध पक्षहरू समेत प्रकासमा आउने र राष्ट्रिय संस्कृतिको जगेर्ना गर्ने कार्यमा समेत शोधकार्यले महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउने हुँदा यो अनुसन्धान स्वतः औचित्यपूर्ण रहेको छ ।

परापूर्वकाल देखि नै श्रुतिपरम्पराबाट पुस्ता हस्तान्तरण हुँदै आएका मारुनी लोकनाटकहरू नयाँ पुस्ताले चासो नदिनु, पुराना पुस्ताहरू सकिदै जानु, नयाँ संस्कृतिको विकासको प्रभाव पर्नु, मनोरञ्जनका साधनको प्रभाव पर्नु, सञ्चार माध्यमको तिव्र विस्तार हुनु, नयाँ पुस्तामा परम्परागत संस्कृतितर्फ वितृष्णा बढ्दै जानुका साथै राजनैतिक र भौगोलिक विविधताको कारण त्यहि नै हराउन थालेका छन्। यस्ता लोकनाटकहरूलाई सुरक्षित तरिकाले लिपिबद्ध गरेर राख्नु नै यस शोधकार्यको महत्त्व रहेको छ। स्थानीय स्तरमा जीवित रहेका लोकनाटकका मूलपाठको सङ्कलन र तिनीहरूको अध्ययनबाट यस क्षेत्रको लोकनाटकमा चासो राख्ने पाठक अध्ययन कर्ताको लागि समेत यो कार्य उपयोगी देखिन्छ। यसका साथै यस कार्यले नेपाली लोकसाहित्यको फाँटमा आफ्नै किसिमले योगदान पुऱ्याउने देखिन्छ। तसर्थ प्रस्तुत शोधपत्रको औचित्य स्वतः स्पष्ट हुन्छ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

मारुनी लोकनाटक मूलतः नेपालको मध्यपहाडी भेगमा मगर, गुरुङ, दलित, कुमाल खत्री आदि जातजातिले प्रदर्शन गर्ने गरेको पाइन्छ। नेपालको विभिन्न भेगहरूमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको क्षेत्र अत्यन्तै फराकिलो रहेको छ। यति धेरै क्षेत्र ओगटेको यस लोकनाटकको सिमाङ्कन गर्नु कठिन कार्य देखिन्छ। विशेष अध्ययन र अनुसन्धानको लागि निश्चित क्षेत्र तोकेमा मात्र राम्रोसँग अध्ययन गर्न सकिने भएकोले यस शोधकार्यको सीमाङ्कन रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेग भनी तोकिएको छ।

१.७ शोधविधि

१.७.१ सामग्रीसङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा मूलतः दुई स्रोतबाट सामग्रीसङ्कलन गरिएको छ। क्षेत्रकार्यबाट प्राप्त सामग्रीलाई प्राथमिक स्रोत र अन्य क्षेत्रबाट प्राप्त सामग्रीलाई द्वितीय स्रोतको रूपमा लिइएको छ।

प्रस्तुत शोधकार्यको सामग्रीसङ्कलन क्षेत्रीयकार्य मार्फत अवलोकन विधिका आधारमा गरिएको छ। मारुनी लोकनाटक सङ्कलन गर्ने क्रममा प्रथमतः स्थानीय रूपमा चर्चित मारुनी लोकनाटकका गायकमण्डलीसँग प्रत्यक्ष भेटघाट गरी लोकनाटकको परम्पराको

बारेमा विस्तृत जानकारी लिएको छ। गायन र अभिनयको उपयुक्त अवसर पारी अडियो तथा भिडियो रेकर्डमार्फत सामग्रीहरूलाई सङ्कलन गरी व्यवस्थित तरिकाले गीत लेखन गरिएको छ। संस्मरणका लागि राखिएका पुराना लेखोटलाई पनि आधार बनाएर यो शोधपत्र तयार गरिएको छ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा लोकनाटकको स्वरुप पहिचाहन गर्न, अध्ययन परम्परा निर्धारण गर्न र सामग्रीलाई वर्गीकरण गर्न र विश्लेषण गर्न पुस्तकालयको प्रयोग, पत्रपत्रिका तथा उपलब्ध सहायक अन्य सामग्रीलाई द्वितीय स्रोतको रूपमा प्रयोग गरी सामग्रीसङ्कलन गरिएको छ।

१.७.२ सामग्री विश्लेषण विधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा सामग्री विश्लेषण गर्दा सम्पादन पद्धति, लोकनाटक तत्त्वगत विश्लेषण र तुलनात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई सु-सङ्गठित र सु-व्यवस्थित रूपमा सम्पन्न गर्नको लागि निम्नानुसार परिच्छेद र आवश्यकता अनुसार शीर्षक र उपशीर्षकमा विभाजन गरिएको छ।

पहिलो परिच्छेद : शोधपचिय

दोस्रो परिच्छेद : लोकनाटकको सैद्धान्तिक परिचय

तेस्रो परिच्छेद : रोल्पा जिल्लाको परिचय

चौथो परिच्छेद : रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको सङ्कलन र विश्लेषण

पाँचौँ परिच्छेद : शोधनिष्कर्ष

परिशिष्ट

सन्दर्भ सामग्रीसूची

दोस्रो परिच्छेद

लोकनाटकको सैद्धान्तिक परिचय

२.१ लोकनाटकको परिचय

लोकनाटक लोकसाहित्यको एक प्रमुख विधा हो । लोकनाटक शब्द ‘लोक’ र ‘नाटक’ दुई शब्द मिली बनेको छ । “संस्कृत वाङ्मयमा लोक शब्दको प्रयोग स्थानवाचक शब्दका रूपमा र सामान्य जन्ताको रूपमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।”[1] स्थानवाचक शब्दका रूपमा स्वर्गलोक र मर्त्यलोक शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। त्यसैगरी संकृत भाषामा जुन शब्दको प्रयोग साधारण जन्ताको रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । लोक शब्दको अर्थ असभ्य, भौगोलिक विकटतामा बसोबास गर्ने जनसमुदाय भनी स्पष्ट पारेको पाइन्छ। जसले जुनरूपमा अर्थ लगाए पनि लोक भनेको जन्ता हो ।

लोकजीवनको आस्था, मान्यता र व्यवहारको सरल प्रदर्शनमूलक अभिव्यक्ति नै लोकनाटक हो । लोकनाटकमा लोक भावनाको अभिव्यक्ति रहेको हुन्छ। यो लोकपरम्परा रुढीमा आधारित हुन्छ । तसर्थ लोकनाटक लोकजीवनको पुरानो आस्थाको केन्द्र रहको छ। ब्रह्माले पञ्चम वेद रचना गरी गीत, नृत्य र नाटक प्रचारमा ल्याएका हुन् भन्ने मान्यताको कारण लोकनाटक परम्परा मानव सभ्यताको आदि कालदेखि नै चल्दै आएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

पाश्चात्य विद्वानहरूले पनि लोकनाटकको उत्पत्ति सम्बन्धि आफ्ना मतहरू राख्ने क्रममा मृतकहरूको पूजाको परम्पराबाट नै लोकनाटकको उत्पत्ति हुन गएको हो, भन्ने विचार व्यक्त गरेको पाइन्छ। प्राचिन कालमा मृतक वीर पुरुषको आत्माको शान्तिको लागि उसको जीवन चर्याको अभिनय गर्दागर्दै कालान्तरमा लोकनाटकको रूपमा रुपान्तरित हुन पुगेको मतहरू पाश्चात्य विद्वानहरूले राखेको पाइन्छ ।

लोकनाटक लोकसाहित्यको दृश्यात्मक विधा हो। आदिम मानव समाजले आफ्नो परम्परालाई सुरक्षित राख्न र मनोरञ्जन प्रदान गर्न यसको रचना गरिएको देखिन्छ। विभिन्न विद्वाणहरूको अनुसार लोकविश्वास, लोक प्रचलन, धार्मीक आस्था, जनपरम्परा, वीर

---

१ चूडामणि बन्धु, **नेपाली लोकसाहित्य**, (काठमाडौँ : एकता बुक्स, २०५८), पृ. १३ ।

पूजा, मनोरञ्जन, उत्सव, माङ्गलीक कार्य, पर्व एवं शोक आदि कार्यहरूको बिचबाट लोकनाटकको उत्पत्ति भएको मान्न सकिन्छ ।

२.२ लोकनाटकको परिभाषा

लोकनाटकको अन्य विधाहरू जस्तै लोकनाटकको पनि अध्ययन अनुसन्धान व्यवस्थित रूपमा हुँदै गएको पाइन्छ। त्यसकारण आजसम्म गरिएका अध्ययन र अनुसन्धानबाट विभिन्न विद्वानहरूले लोकनाटकलाई आ-आफ्नो परिभाषाद्वारा चिनाउने प्रयास गरेको देखिन्छ। लोकसाहित्यका विभिन्न विद्वानहरूले लोकनाटकलाई परिभाषित गर्ने क्रममा एकरूपता देखिदैन। लोकसाहित्यका विद्वानहरूलले लोकनाटकलाई यसरी चिनाउने प्रयत्न गरेको पाइन्छ।

"स्वभाविक शुद्ध र विकार रहित, लोक प्रचलित कार्यसँगै सम्बद्ध अङ्ग-लीला रहित, विभिन्न प्रकारका स्त्री र पुरुषहरूद्वारा सहज रूपमा अभिनय गरिएको नाटक नै लोकधर्मी नाटक हो।"[२]

"लोक जीवनको आस्था र व्यवहारको सरल प्रदर्शनमूलक अभिव्यक्ति नै लोकनाटक हो, लोक परम्परा र रूढिमा आधारित भएकोले शास्त्रीय नियमहरूको पालना आवश्यक हुँदैन।"[३]

"लोकनृत्यबाट नाट्य अभिनयतिर उन्मुख भएको नृत्यविधा नृत्यनाटिका (लोकनाटक) हो, यसमा एउटा पूर्ण आख्यान भएको गीत, लोकसङ्गीत र कलात्मक नृत्यको संयोग रहन्छ।"[४]

"मान्छेले जीवन जगत्को अनुकरण धर्तीमा पाइला टेकेदेखि नै गर्दै आएको हो, यस क्रममा उसले चराचुरुङ्गीका स्वर, पशुका हाउभाउ, खोलाका कलकल, झरीका झरझर, आँधीका वेग, घामजूनका चहक आदिलाई पछ्याउँदै कैयौं कुराहरूको नक्कल सिको गरेको देखिन्छ। विभिन सामूहिक समारोह र सांस्कृतिक कार्यक्रमहरूमा उसले गीत, सङ्गीत, नाच,

---

२ ऐजन।

३ ऐजन।

४ मोतीलाल पराजुली, **सोरठी नृत्यनाटिका**, (काठमाडौँ : दीक्षान्त पुस्तक भण्डार, २०६३), पृ. १।

संवाद, अभिनय आदिका माध्यमबाट जीवन जगत्का घामछायाँ र अनुभवलाई प्रस्तुत गर्दै पनि आएको छ यही परम्पराको उत्तराधिकारी लोक नाट्य हो ।"[५]

लोकनाटकसम्बधी विभिन्न विद्वानहरूको परिभाषाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने लोकसमुदायमा निहित विभिन्न आस्था, कार्य र व्यवहारका साथै तिनीहरूको जीवनमा घटेका वास्तविक सुख, दुःख एवं हर्षविष्मातको घटनाहरूलाई गीत, स्थानीय वाद्यवादनको संयोजनबाट निस्केको सङ्गीतको तालमा अनौपचारिक रङ्गमञ्चमा प्रदर्शन गरिने अभिनयात्मक, अनुकरणात्मकका साथै मनोरञ्जनात्मक श्रव्य एवं दृश्य विधालाई नै लोकनाटक भनिन्छ। जुन श्रुतिपरम्पराद्वारा एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित हुँदै वर्तमान आधुनिक युगसम्म पनि जीवित रहेको पाइन्छ ।

२.३ लोकनाटकको प्रयोजन

लोकनाटक प्रस्तुत गर्नु पर्ने खास उद्देश्यलाई नै प्रयोजन भनिन्छ। पूर्वीय र पाश्चात्य विद्वानहरूले लोकनाटकको प्रयोजनलाई आ-आफ्नै किसिमले व्याख्या विश्लेषण गरेको पाइन्छ। पूर्वीय विद्वानहरूले लोकनाटकको मुख्य प्रयोजन दर्शक वा पाठकलाई मनोरञ्जनका साथै नैतिक उपदेश दिनु हो भनी व्याख्या गरेको पाइन्छ। त्यसै गरी पाश्चात्य विद्वानहरूले लोकनाटकको मुख्य प्रयोजन दर्शक वा पाठकलाई करुण र त्रासको भाव सञ्चार गरी मनो विकारहरूको शुद्धीकरण गर्नु हो भनी व्याख्या गरेको पाइन्छ। मुख्यतः लोकनाटकको मुख्य प्रयोजन लोक बासीहरूलाई मनोरञ्जन दिनु नै हो ।

"नेपालमा नृत्यनाटिकाहरू पाँच उद्देश्य वा प्रयोजन लिएर प्रदर्शन गरिन्छ। नृत्यको पहिलो उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो भने दोस्रो उद्देश्य धर्म प्राप्ती गर्नु हो । त्यस्तै शिक्षा प्रदान गर्नु, पुर्खाहरूको यशोगान गर्नु र अर्थोपार्जन गर्नु नृत्यनाटिकाको उद्देश्य हो ।"[६] लोकजीवनका पीर वेथाहरूलाई केही क्षणका लागि भए पनि भुलाउनको लागि साथै लोकबासीहरूलाई कामबाट विश्राम दिनको लागि, चाडपर्व आएको सङ्केत दिन, घर-घरमा उमङ्ग छाउने प्रयोजन राखी मेलापर्व, ऋतु अनुसार लोकनाटकको प्रदर्शन गरिएको पाइन्छ। यसका अतिरित्त ऐतिहासिक लोकनाटक अतितका गौरव गाथाहरूलाई दृश्यकलाका

५ जीवेन्द्रदेव गिरी, **नेपाली लोकसाहित्यमा जनजीवन**, (काठमाडौं : एकता बुक्स, २०६७), पृ. १५३ ।
६ मोतीलाल पराजुली, **सोरठी नृत्यनाटिका** पूर्ववत्, पृ. ४ ।

माध्यमबाट प्रस्तुत गरी पुर्खाहरूको यसोगान गाउनु रहेको पाइन्छ। लोकबासीहरूलाई नैतिक शिक्षा, धार्मीक सन्देश, आफ्नो संकृती, सभ्यता र धर्मप्रति बफदार बनाउने प्रयोजन राखी लोकनाटकको प्रदर्शन गरिदै आएको पाइन्छ।

मुख्यतः लोकनाटकको प्रयोजन लोकबासीहरूलाई मनोरञ्जन दिनु हो। यसका अतिरित्त नैतिक शिक्षा दिनु, पुर्खाहरूको यशोगान गर्नु, सामाजिक एकता कायम गर्नु, आफ्नो संकृति बचाई राख्नु, जातीय एकता कायम राख्नु साथै अर्थोपार्जन गरी ग्रामीण विकासको काम गर्नु आदि रहेको देखिन्छ।

२.४ लोकनाटकका प्रकारहरू

नेपाली जनजीवनमा परम्परा देखि नै लोकनाटकका विविध रूप र शैलीहरू प्रदर्शन गरिदै आएको पाइन्छ। यी लोकनाटकहरू विभिन्न चाडपर्वहरू, जात्राहरू, विविध अवसरहरूका साथै ऋतु अनुसार प्रदर्शन गरिदै आएको पाइन्छ। नेपाली जनजीवनमा श्रुतिपरम्परा मार्फत जीवित रहेका यस्ता लोकनाटकहरू पौराणिक, सामाजिक, ऐतिहासिक, साँस्कृतिक र धार्मीक पृष्टभूमि हुँदै हाम्रा संस्कारसँग गाँसिएको पाइन्छ। आजसम्म गरिएको अध्यन परम्परामा लोकसाहित्यका विद्वानहरूले लोकनाटकलाई विभिन्न प्रकारमा विभाजन गरेको पाइन्छ। लोकनाटकको प्रकारलाई विभाजन गर्ने विद्वानहरूमा एक मत रहेको पाइदैन। यस्तो अवस्थामा लोकनाटकका प्रकारहरूलाई स्पष्टरूपमा छुट्याउन सजिलो देखिदैन। लोकनाटकका प्रकारको सम्बन्धमा लोकसाहित्यका विद्वानहरूका विचाहरू यस प्रकारको छ। चूडामणी बन्धुले **नेपाली लोकसाहित्य** नामक पुस्तकमा नेपालमा प्रचलित लोकनाटकहरूलाई विभिन्न प्रकारमा विभाजन गरेका छन्। उनले "विषयका आधारमा पौराणिक र लौकिक गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरेका छन्। त्यसै गरी प्रयोजनका आधारमा अनुष्ठानमूलक, र मनोरञ्जनमूलक गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरेका छन। अभिनेता र प्रस्तुत कर्ताका आधारमा सजीव र निर्जीव दुवै थरी हुनसक्ने बताएका छन्। यसका अतिरिक्त प्रस्तुतीकरणको शैलीको आधारमा एकालाप र वार्तालाप गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरेका छन्।"[७]

७ चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ.२६५।

मोतीलाल पराजुलीले **नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्यनाटिकाहरू** नामक पुस्तकमा लोकनृत्यलाई पात्र, अनुष्ठान, नाट्यतत्त्व, बिषयवस्तु र प्रस्तुतीकरणका आधारमा विभिन्न प्रकारमा विभाजन गरेका छन्। उनले "पात्रका आधारमा एकलनृत्य र सामूहनृत्य, अनुष्ठानका आधारमा आनुष्ठानिक नृत्य र मुक्तनृत्य, नाट्यतत्त्वका आधारमा लोकनृत्य र शास्त्रीय नृत्य, विषयवस्तुको आधारमा पौराणिक नृत्य, ऐतिहासिक नृत्य, सामाजिक लोकनृत्य र अतिरञ्जीत नृत्य तथा प्रस्तुतीकरणका आधारमा संस्कार लोकनृत्य, ऋतुचक्र नृत्य, व्रत, उत्सव र चाड लोकनृत्य, ऐतिहासिक सांस्कृतिक लोकनृत्य, मेला पर्व लोकनृत्य र धार्मीक-दैविक लोकनृत्यहरू गरी विभिन्न उप प्रकारमा विभाजन गरेका छन् ।"[८]

मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले **लोकवार्ताविज्ञाान र लोकसाहित्य** नामक पुस्तकमा लोकनाटकको प्रकारहरूको वर्गीकरण गर्ने आधार र प्रकार स्पष्टरूपमा छुट्यायका छन् । उनीहरूले आकारको आधारमा "बृहत् र लघु, प्रस्तुतीकरणका आधारमा प्रहसन प्रधान र नृत्य प्रधान गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गरेका छन् । भावका आधारमा प्रेम भाव प्रधान, भक्ति भाव प्रधान, वीर भाव प्रधान र हाँस्य भाव प्रधान गरी चार प्रकारमा विभाजन गरेका छन् । सहभागीताको आधारमा सजीव पात्र प्रधान र निर्जीव पात्र प्रधान गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरेका छन । प्रभावका आधारमा त्रासद र कामद गरी दुई प्रकारमा विभाजन गरेका छन्। त्यसैगरी विषयका आधारमा पौराणिक, ऐतिहासिक, किम्वदन्तीमूलक, अतिप्राकृतिक आदि विभिन्न प्रकारमा लोकनाटकलाई वर्गीकरण गरेका छन् ।"[९]

नेपाली लोकनाटकहरूको प्रकारको क्षेत्रमा आजसम्म गरीएका विभिन्न वर्गीकरणलाई हेर्दा विभिन्न विद्वानहरूको आ-आफ्नै ढाँचा र पद्धति अपनाएको पाइन्छ। माथिका विद्वानहरूको केही आधारलाई आत्मसाथ गर्दै नेपाली लोकनाटकलाई विभिन्न प्रकारमा वर्गीकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२.४.१ विषयवस्तुको आधारमा लोकनाटकहरूको प्रकारहरू

लोकनाटकको निहित कथ्यलाई विषयवस्तु भनिन्छ । लोकनाटकमा पनि साहित्यमा झै विषयवस्तु प्राप्त गर्ने विभिन्न स्रोतहरू रहेको पाइन्छ । समाज, प्रकृति, इतिहास र पुराण

---

८ मोतीलाल पराजुली, **नेपालमा प्रचलीत नृत्य र नृत्यनाटिकाहरू**, (ललितपुर : साझा प्रकाशन, २०६३), पृ.५५-५९ ।

९ मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, **लोकवार्ताविज्ञान र लोकसाहित्य**,(काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार २०६३), पृ. ४४२ ।

आदि लोकनाटकले प्राप्त गर्ने विषयका स्रोतहरू हुन् । यसै आधारलाई आत्मसाथ गर्दै नेपाली लोकनाटकलाई निम्नानुसार विभिन्न प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

(१) सामाजिक लोकनाटक

नेपाली समाजमा घटेका मर्मस्पर्षी घटनाहरू, जीवनमा आइपरेका विविध समस्याहरू, विकृतीका साथै त्यस समाजका चर्चीत वा सामान्य पात्रलाई मुख्य विषयवस्तुको स्रोतको रूपमा ग्रहणगरी बनेको लोकनाटकलाई सामाजिक लोकनाटक भनिन्छ । सामाजिक लोकनाटकहरूले समाजमा घटेका वास्तविक घटनाहरूका साथै समाजमा देखिएका विकृती विसङ्गतीहरूलाई यथार्थरूपमा देखाएको पाइन्छ । मुख्यतः प्रेम र करुणामय भाव यसअन्तर्गत पर्ने लोकनाटकहरूले आत्मासाथ गरेको पाइन्छ । यसअन्तर्गत सोरठी, घाटु, श्यामा-चखेवा, विदेसिया, माघोनल र जट-जटिन आदि लोकनाटक पर्दछन् ।

(२) ऐतिहासिक लोकनाटक

इतिहासका प्रसिद्ध व्यत्तीत्त्वहरू, इतिहासमा घटेका घटनाहरूको विभिन्न प्रसँगहरूका साथै राष्ट्रिय चरित्रका व्यत्तीत्त्वहरूलाई मुख्य विषयवस्तुको रूपमा आत्मसाथ गरी लोक मान्यता अनुरूप बनेको लोकनाटकलाई ऐतिहासिक लोकनाटक भनिन्छ । यसअन्तर्गत पर्ने लोकनाटकले ऐतिहासिक व्यत्तीत्त्वहरूको वीरता, वलिदान र राष्ट्रप्रेम आदि विषयवस्तु आत्मसाथ गरेको हुन्छ । यस लोकनाटक अन्तर्गत भारत, सहलेस र बाधिन आदि पर्दछ । यस लोकनाटक अन्तर्गत पर्ने नाटकहरूले मुख्यतः वीर भावलाई आत्मसाथ गरेको हुन्छ ।

(३) पौराणिक लोकनाटक

पुराणका विविध घटनाहरू, प्रसँगहरू र पात्रहरूलाई कथावस्तुको स्रोत बनाई लोक भावनाका साथै स्थानीय वेशभूषा अनुसार प्रदर्शन गरिने लोकनाटकलाई पौराणिक लोकनाटक भनिन्छ । यस अन्तर्गत बालन, माननाच, रामलीला, विदापत, मारुनी चरित्र र कृष्णलीला आदि पर्दछन् । यसमा पर्ने नाटकहरू मुख्यतः धार्मीक भावनाले ओतप्रोत रहेको हुन्छ ।

(४) अतिप्राकृतिक लोकनाटक

भूतप्रेत, पशुपक्षीको मानवीय व्यवहार, भूतप्रेत सम्बन्धित तन्त्रमन्त्र, जादु, टुनामुना, परी-अप्सराका साथै अलौकिक शक्ति जस्ता विषयवस्तुलाई आख्यानको मुख्य स्रोत बनाई प्रदर्शन गरिदै आएका लोकनाटकहरूलाई अतिप्राकृतिक लोकनाटक अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । मानव भन्दा बाहेक अन्य काल्पनिक प्राणीलाई आधार मानी प्रस्तुत गरिने लोकनाटकहरू नै अतिप्राकृतिक लोकनाटक हुन । यस लोकनाटकहरूले अतिकल्पनात्मक विषय, प्रङ्गग र पात्रहरूलाई आत्मसाथ गरेकोले समाजले नपत्याउने खालका हुन्छन् । यस अन्तर्गत मेडेरियाको नाच, लाखे नाच र ड्रागन नाच पर्दछन ।

२.४.२ आकारको आधारमा लोकनाटकको प्रकारहरू

आकारले वस्तुको रूपगत स्वरूपलाई बुझाउँदछ । यहाँ आकारले लोकनाटकको बाह्य संरचना मात्र नहेरी आन्तरिक संरचनालाई पनि सङ्केत गर्दछ । त्यस कारण लोकनाटकलाई लघु र बृहत गरी दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

(१) लघु लोकनाटक

रूप र आकारका दृष्टिले छोटा भएका, नाटकले आत्मसाथ गरेका विषयवस्तु छोटा र छरिता भएका, विषयवस्तु अनुसारका कथानक भएका लोकनाटकलाई लघु लोकनाटक भनिन्छ । यस अन्तर्गत पर्ने लोकनाटकहरू छोटा, छरिता एवं सानो आकारमा भए पनि आफैमा पूर्ण एवं प्रभावकारी रहेको पाइन्छ । यस लोकनाटक अन्तर्गत विदेसिया र माघोनल पर्दछन् ।

(२) बृहत् लोकनाटक

रूप र आकारका साथै नाटकले आत्मसाथ गरेको विषयवस्तु लामा र विस्तारित भएका, विषयवस्तु अनुरूप कथानक भएका साथै जीवनका सम्पूर्ण पक्षको चित्रण गरिएका लोकनाटकलाई बृहत् लोकनाटक भनिन्छ । यस लोकनाटकहरूको आख्यानमा पूर्णता, क्रमवद्धता, जीवनको काल खण्डको व्याख्या र बहुल पात्रहरू आदि विशेषताहरू रहेको पाइन्छ । यस अन्तर्गत बालन, सोरठी, घाटु, कृष्णलीला र भारत पर्दछन् ।

२.४.३ सहभागीताकको आधारमा लोकनाटकका प्रकारहरू

(१) एकल नृत्यमूलक लोकनाटक

नेपाली लोकनाटकहरू प्रदर्शनका क्रममा वीरहरूको चरित्रमा आधारीत गाथाहरू आफै गाउदै र नाच्दै गरिन्छ, भने त्यसलाई एकल नृत्यमूलक लोकनाटक भनिन्छ। यस अन्तर्गत भारत लोकनाटक पर्दछ।

(२) समूह नृत्यमूलक लोकनाटक

लोकनाटक प्रदर्शनका क्रममा धेरै पात्रहरू सहभागी भई गीतको बोल र सङ्गीतको ताल अनुरूप अभिनय गर्न सकिने लोकनाटकहरूलाई नै समूह नृत्यमूलक लोकनाटक भनिन्छ। यस लोकनाटकमा सजीव र निर्जीव दुवै पात्रहरू हुन सक्दछन्। यस अन्तर्गतका केही लोकनाटकहरूमा नारी र पुरुष संयुक्तरूपमा अभिनय गरेको पाइन्छ। भने कतै पुरुषले नारीको वेशमा वा मारुनी शैलीमा अभिनय गरेको पाइन्छ। यस अन्तर्गतका केही लोकनाटकमा मानवेतर प्राणीहरू बाँदर र भालु सम्बन्धि नाचहरू प्रर्दशन गरेको पाइन्छ। यसका अतिरित्त केही लोकनाटकहरूमा निर्जीव वस्तुलाई पनि उपयोग गरी मठपुतलीको नाच, पुतलीको नाच प्रदर्शन गरेको पाइन्छ। नेपालमा प्रचलीत अधिकांश लोकनाटकहरू यसमा पर्दछन्।

२.४.४ प्रयोजनका आधारमा लोकनाटकहरूको प्रकारहरू

नेपाली लोकनाटकहरू विभिन्न प्रयोजनका लागि प्रदर्शन गरिदै आएको पाइन्छ। यसैलाई आधार मान्दा नेपाली लोकनाटकहरूलाई दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ।

(१) अनुष्ठानबद्ध लोकनाटक

नेपाली लोकजीवनमा परम्परादेखि नै विविध संस्कार एवं धर्महरू मानिदै आएको पाइन्छ। यी धर्म एवं संस्कारहरूलाई मान्नेक्रममा प्रदर्शन गरिने लोकनाटकहरूलाई अनुष्ठानबद्ध लोकनाटक भनिन्छ। नेपाली जनजीवनका धर्महरू र संस्कारहरूसँग आबद्ध लोकनाटकहरूमा घाटु, चरित्र, बालन, भैरव नाच, देवी नाच र कात्तिक नाच पर्दछ।

(२) अनुष्ठानमुक्त लोकनाटक

कुनै पनि संस्कार र धार्मिक कार्यसँग सम्बन्धित नभएका तर लोकजीवनमा घटेका विभिन्न घटनाहरू, सुख, दुःखहरू, करुणा, दया, मायाहरूका साथै वीरहरूका कार्यहरूको विषयवस्तु आत्मसाथ गरी प्रदर्शन गरिदै आएका लोकनाटकहरूलाई अनुष्ठानमुक्त लोकनाटक अन्तर्गत राख्न सकिन्छ । यसमा ख्याली नाच, देउडा नाच, थाली नाच र हप्पा नाच आदि पर्दछन् ।

२.५ लोकनाटकका विशेषताहरू

लोकनाटक लोकसाहित्यको एक मुख्य विधा भएकोले यसको आफ्नै छुट्टै अस्तित्त्व र पहिचाहन रहेको पाइन्छ । तसर्थ लोकसाहित्यको अन्य विधाको तुलनामा फरकपन पाइनु नै लोकनाटकको विशेषता हो । परापूर्व समयदेखि नै अहिलेको पुस्तासम्म श्रुतिपरम्परा मार्फत एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा सर्दै आएको हुनाले लोकनाटकको आफ्नै निश्चित विधिविधान, शैली र कथानक साथ नेपाली जनजीवनमा जीवित रहेको छ। नेपालमा प्रचलित लोकनाटकहरू विभिन्न अवसरहरू, चाडपर्वहरू, संस्कारहरू र ऋतुहरू आदिको अवसर पारी प्रदर्शन गरिने लोकनाटकहरूको विधिविधान, विशेषता, कथानक अरु लोकसाहित्यको विधा भन्दा फरक रहेको छ। लोकनाटकको विशेषताका बारेमा विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नो धारणाहरू व्यत्त गरेका छन् । जुन तल उल्लेख गरिएको छ ।

चूडामणि बन्धुले **नेपाली लोकसाहित्य** नामक पुस्तकमा लोकनाटकका “गुरु परम्परा, विधिविधान, कथावस्तु, लोकमञ्च, पात्र, गीत, नृत्य र वाद्यलाई विशेषता मानेका छन् ।”[१०]

मोतीलाल पराजुलीले **सोरठी नृत्यनाटिका** नामक पुस्तकमा “मङ्गलगान, आनुष्ठानिकता, सन्दिग्ध ऐतिहासिकता, रोकमाञ्चक, प्रेमाख्यान, पुरुषद्वारा स्त्रीपात्रको अभिनय, परम्परागत मौखिक अभिव्यत्ति, सङ्गीतात्मकता, खुला रङ्गमञ्च तथा दृश्यविधान परम्परागत वेशभूषा, स्थानीयता र कथानकयुक्त गीतीनृत्य गरी लोकनाटकका विशेषता वा सोरठी नाटिकाको विशेषता प्रस्तुत गरेका छन् ।”[११]

---

१० चूडामणि बन्धु, पूर्ववत्, पृ.२६२-२६४ ।

११ मोतीलाल पराजुली, **सोरठी नृत्यनाटिका**, पूर्ववत् पृ. ११-१४ ।

माथि उल्लेख गरिएका विद्वानहरूको विभिन्न धारणाहरू लोकनाटकका स्वरूपगत ढाँचाहरू, प्रदर्शन गरिने प्रक्रियाहरू वा विधिहरू आदिलाई आधारमान्दा लोकनाटकका विशेषताहरूलाई निम्नानुसार गरिएको छ ।

(१) मङ्गलगान

नेपाली जनजीवनमा प्रचलित जुनसुकै लोकनाटकको प्रदर्शन गर्नु पूर्व लोकनाटकको प्रदर्शनको अवधि भरका साथै अन्त्य नगर्दासम्म कुनै पनि विध्न, बाधा वा अनिष्ट नआओस् र सफलताको साथ सम्पन्न गर्न सकियोस् भनि विभिन्न देवीदेवता, इष्ट देवता, आकाश पाताल, चारैदिशा, तेत्तीसकोटी देवताहरूको प्राथना गर्ने परम्परा रहेको छ। धेरैजसो लोकनाटकहरू प्रदर्शन गर्नेक्रममा मङ्गलगान गरिने परम्परा बसेको हुनाले लोकनाटकको मङ्गलगान एउटा महत्त्वपूर्ण विशेषता बन्न पुगेको छ ।

(२) गुरु परम्परा

नेपाली लोक जीवनमा लोकप्रिय लोकनाटकहरू श्रुतिपरम्परका माध्यमबाट पुस्ता हस्तान्तरित हुँदै अहिलेसम्म आइपुगेको देखिन्छ। त्यसैले भन्न सकिन्छ की लोकनाटकमा गुरु परम्परा आदिकालदेखि अहिलेसम्म कायम रहेको छ। लोकनाटक प्रदर्शन गर्ने मण्डलीबाट सबै सिपमा दक्ष भएको व्यत्तीलाई गुरु मान्ने परम्परा अझै पनि कायम रहेको छ। लोकनाटकको प्रदर्शनको समयावधि भर गुरुको निर्देशनमा गायकमन्डली, सङ्गीतमण्डली, र नृत्यमण्डली रहनु पर्ने हुन्छ। यही गुरुपरम्पराको कट्टर्ताले गर्दा मानव समाजको आदिम कालदेखि अहिलेसम्म श्रुतिपरम्परामै जीवित रहन सफल भएको प्रमाण हामी समक्ष्य उपस्थित रहेको छ। जुनसकै लोकनाटकको प्रदर्शन गर्दा गुरु मान्ने परम्परा बसिसकेकोले गुरु परम्परा लोकनाटकको एउटा महत्त्वपूर्ण विशेषता बन्न गएको छ ।

(३) उद्देश्यमूलकता

जुनसुकै कार्यको केही न केही उद्देश्य रहेको हुन्छ। लोकनाटकहरू प्रदर्शन गर्नुको पनि आफ्नै उद्देश्य रहेको छ। लोकनाटक भौगोलिक विकटता भएका, विकासका पूर्वाधारहरू नपुगेका ठाउँहरूमा बसोबास गर्ने जातजातिमा जीवित रहेकोले त्यस क्षेत्रका लोक समुदायहरूलाई विभिन्न चाडपर्वहरू, संस्कारहरू र ॠतुहरूको आगमणको अवसरमा केही

समयको लागि भए पनि दुःख, पिडा र श्रमबाट मूक्त गराई, उनीहरूको मन मस्तिष्कमा आनन्दित बनाई, मनोरञ्जप्रति आकर्शित गराउनु नै लोकनाटकको मुख्य उद्देश्य रहेको पाइन्छ । यसका साथै धर्म प्रचार गर्न, पुर्खाहरूको यशोगान गाउन, जातीय एकता कायम गर्न, आफ्नो साँस्कृतिक पहिचाहन जोगाई राख्न र अर्थोपार्जन गरी विकास निर्माणको काम गर्न आदि विभिन्न उद्देश्य लिई लोकनाटकको प्रदर्शन गरिन्छ ।

(४) परम्परागत मौखिक अभिव्यक्ति

नेपाली जनजीवनमा आस्था र मनोरञ्नको माध्यम बनिसकेको लोकनाटकहरू परम्परागत मौखिक अभिव्यत्तिमा जीवित रहेका छन् । नेपाली जनसमुदायमा एउटा प्रचलित लोकनाटक पनि भौगोलिक स्थिति र जातजातिका आधारमा गीति भाषा, विषय, सङ्गीत र नृत्यमा देखिएको विविधताबाट लोकनाटक एक मौखिक अभिव्यत्तिको उपज हो भन्ने राम्रो प्रमाण मान्न सकिन्छ । लोकनाटक प्रदर्शन गर्दा अपनाइने विभिन्न विधिविधानहरू, कार्यहरू, चरणहरू, आख्यानगत गीतका लयहरू, सङ्गीतको तालहरू र नृत्यको तालहरू आदि सबै पक्षहरू परम्परागत मौखिक अभिव्यत्तिबाट हस्तान्तरित हुदै आएको देखिन्छ । लोकनाटक परम्परागत मौखिक अभिव्यक्तिमै जीवित रहेर आफ्नो पहिचाहन बनाउन सक्नु नै यसको महत्त्वपूर्ण विशेषता हो ।

(५) परम्परागत वेशभूषा

नेपालमा प्रचलित लोकनाटकहरू प्राय जातजाति विशेष वेशभूषामा आधारित रहेको देखिन्छ । लोकनाटक प्रदर्शन गर्नेक्रममा त्यस नाटकमा उपस्थित पात्रहरूले जातीयता र संस्कृति झल्कने परम्परागत वेशभूषा प्रयोगमा ल्याएको देखिन्छ । परापूर्व समयका मानिसहरूले के कस्ता गरगहना, कपडा र बाजाहरूको प्रयोग गर्दथे भन्ने प्रमाणहरू लोकनाटकहरूले प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । कुनै पनि लोकनाटक प्रदर्शन गर्दा परम्परागत वेशभूषा प्रयोगमा ल्याएको पाइनुले अरु लोकसाहित्यको विधाभन्दा लोकनाटक पृथक छ ।

(६) आख्यानयुक्त गीतिनृत्य

नेपालमा प्रचलित धैरैजसो लोकनाटकहरूले आख्यानयुक्त गीत र त्यही गीतमा आधारित भएर नृत्य प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । लोकनाटकहरूको गीति आख्यान पुराण, समाज,

इतिहास, प्रकृतिका विभिन्न घटनाहरू, प्रसँगहरू र समाजका विभिन्न समस्याहरू आदिबाट कथानक ग्रहण गरी स्थानीय लय र भाषालाई संमायोजन गरी लोकनाटक प्रदर्शन गरेको देखिन्छ । नेपालमा प्रचलित लोकनाटकहरूमा आख्यानयुक्त गीत र गीत अनुसारको नृत्य गर्ने परम्परा रहेकोले यो पनि लोकनाटकको विशेषता बन्न पुगेको छ ।

(७) खुल्ला रङ्गमञ्च तथा दृश्यविधान

नेपाली लोकसमुदायमा प्रचलित लोकनाटकहरू औपचारिक गाउँघरका आँगनहरू, खुल्ला चौरहरू, बाटाघाटाहरू, चौतारीहरू, सहर बजारहरूको चोकहरू आदि ठाउँहरूमा प्रदर्शन गरिदै आएको देखिन्छ । लोकनाटकहरूलाई औपचारिक रङ्गमञ्चको आवश्यक नपर्नु नै लोकनाटकको मुख्य विशेषता रहेको हो । नेपालमा प्रचलित सम्पूर्ण लोकनाटकहरू शास्त्रीय लोकनाटकहरू भ्कै रङ्गमञ्चको बनाबट, अङ्क/दृश्य विभाजन र वेशभूषा परिवर्तन जस्ता कुराको आवश्यक नपर्नु नै लोकनाटकका मुख्य विशेषता हो ।

(८) स्थानीयता

नेपालमा प्रचलित सम्पूर्ण लोकनाटकहरूमा स्थानीयताको प्रसस्त मात्रामा प्रभाव परेको पाइन्छ । जस्तै मारुनी लोकनाटकको उठान र बैठानका विभिन्न प्रक्रियाहरू, वेशभूषा, सङ्गीतको ताल, गीतको भाका र नृत्यको तालमा आदिमा स्थानीयताको प्रभाव परेको देखिन्छ । मारुनी मगर र गुरुङ समुदायमा प्रचलित लोकनाटक हो । यसको मङ्गलगान गर्नेक्रममा, इष्ट देवता सम्भनेक्रममा सङ्गीतको ताल, गीतको भाकामा जात र स्थानीयताको कारणले फरक छ । यसरी एउटै नाटक भएर पनि भाषा, जात र भौगोलिकताले फरक हुनु नै स्थानीयताको प्रभाव हो । लोकनाटकमा स्थानीयता भल्किनु एउटा मुख्य विशेषता हो ।

(९) आनुष्ठानिकता

लोकनाटक प्रदर्शनकाक्रममा सुरुदेखि अन्त्यसम्म अपनाइने विधिविधानका प्रक्रियालाई अनुष्ठान भनिन्छ । यो कार्य मुलतः धार्मीक प्रक्रियासँग सम्बन्धित रहेको छ । लोकनाटकका विषयगत रूपमा फरक देखिएभ्कै यसको प्रस्तुती, उठान, बैठानका विधिविधानमा पनि फरक रहेको छ । नेपालमा प्रचलित लोकनाटकहरू मध्ये घाटु, सोरठी,

मारुनी चरित्र र बालन आदि लोकनाटकहरू जीवनका अनुष्ठानसँग जोडिएको पाइन्छ। यी लोकनाटकहरू प्रदर्शन गर्नेक्रमा देवीदेवताको प्राथना गर्ने, कुलदेवतालाई सम्झने, आफ्ना गुरुहरूलाई मान्ने, पुरुष पात्रहरूलाई गरगहना लगाई दिने र फुकाउने आदि कार्य गरेपछि मात्र लोकनाटकको विधिविधान पूर्णरूपले अन्त्य हुन्छ। यसरी लोकनाटकको प्रदर्शन गर्दा विविध विधिविधानका कार्य सम्पन्न गर्नु पर्ने भएकोले लोकनाटकले आफ्नो छुट्टै पहिचाहन बनाउन सफल भएको छ।

(१०) सङ्गीतात्मकता

नेपालमा प्रचलित लोकनाटकहरूमा सङ्गीतलाई अनिवार्य रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ। लोकनाटकमा सङ्गीत स्थानीय लोकबाजाहरूबाट निस्कने गर्दछ। स्थानीय लोकबाजाहरूको सङ्गीतले नै लोकनाटकको पहिचाहन गराएको देखिन्छ। लोकनाटकमा सङ्गीतले गीतको रागात्मक थप्नेमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ। सङ्गीतले लोकनाटकलाई बढी भन्दा बढी प्रभावकारी र मनोरञ्जनपूर्ण बनाउन सहयोग गर्दछ। लोकनाटक भनि चिनिने आधार एउटा सङ्गीत भएकाले यो एउटा विशेषता बन्न पुगेको देखिन्छ।

(११) सन्दिग्ध ऐतिहासिकता

नेपाली लोकसमुदायमा लोकप्रिय बनेका लोकनाटकहरूमा प्रयोग भएका पात्रहरूले सन्दिग्ध ऐतिहासिकताको पक्ष बोकेका हुन्छन्। यस लोकनाटकमा प्रयोग भएका विभिन्न पात्रहरूले नेपाल लगाएत भारतका विभिन्न ठाउँहरूका ऐतिहासिक सन्दर्भलाई देखाएको पाइन्छ। जस्तै राम, कृष्ण, जैसिङे राजा, विजय भारत, सोरठी, हरिस्चन्द्र, परशुराम, अम्वावती र जयसिंह आदि पात्रहरू इतिहास वा काल्पनिक वा पौराणिक के हुन्। त्यसकोबारेमा इतिहासले तथ्य कुरा स्पष्टरूपमा भन्न सकेको पाइदैन। तर परापूर्व कालदेखि अहिलेसम्मका पुस्ताहरूमा हस्तान्तरित हुँदै आएका इतिहासका जीवित पात्रहरूपकै पनि काल्पनिक हुन सक्दैनन्। लोकनाटक इतिहासको कुनै कालखण्डमा घटित घटनाहरूका प्रसँगहरूको कार्यव्यापार भएकाले ती नाटकमा समावेश भएका पात्रहरू पनि त्यहि कालखण्डको समाजको हुन सक्दछन्। ता पनि यसको वास्तविक पहिचाहन हुन नसक्नु दुर्भाग्य हो। लोकनाटकमा प्रयोग भएका तिथि मितिहरू र अन्य प्रसँगहरू पनि इतिहासको

कुनै भाग हुन सक्दछ । यसरी लोकनाटक कुनै न कुनै इतिहासको काल खण्डसँग जोडिनु एउटा विशेषता हो ।

(१२) अन्य विशेषताहरू

नेपाली लोक समुदायमा प्रचलित लोकनाटकहरूको माथि उल्लेखित विशेषताहरूको अतिरित्त लोकसाहित्यको अन्य विधासँग मिल्नसक्ने विशेषता पनि लोकनाटकमा पाइन्छन् । सामूहिक सम्पति हुनु, रचनाकार अज्ञात हुनु, लिखित रूपको अभाव रहनु, प्रमाणिकताको अभाव रहनु, रचनाकार अज्ञात रहनु, लोकले विश्वास गर्नु, कथन शैलीमा विविधता पाइनु, सरलता र स्वभाविकता पाइनु, लोक धर्ममा निहित हुनु र हृदय तत्त्वको प्रधानता पाइनु आदि पनि लोकनाटकको विशेषता हुन ।

२.६. नेपालमा लोकनाटकको अवस्था

नेपाल एउटा विविध जातजातिले भरिएको एउटा सुन्दर फूलबारी हो। यहाँ जातजातिमा देखिएको विविधता झैं संस्कार, धर्म, भाषा, वेशभूषा, चाडपर्व, रहनसहनका साथै लोकनाटकमा पनि विविधता रहेको छ। यहाँ प्रदर्शन गरिने लोकनाटकहरू विशेष जातिका संस्कार, धर्म, चाडपर्व, वेशभूषासँग सम्बधित रहेको छ। लोकनाटकका दृष्टिले नेपाल एक सम्पन्न देशको रूपमा परिचित रहन सफल भएको मानिन्छ।

नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्यनाटिका नामक पुस्तकमा मोतीलाल पराजुलीले नेपालका मूल जातिहरूमा प्रचलित लोकनृत्यहरूको विभिन्न प्रकारहरूमा वर्गीकरण, गणना, नामाकरणका साथै व्याख्या गरेका छन् । "खस जातिमा ४७, नेवारी जातिमा ३७, थारू जातिमा १३, राई/लिम्बू जातिमा १५, मगर जातिमा १४, मैथली जातिमा ११, धिमाल जातिमा १२, तामाङ् जातिमा ९, गुरुङ जातिमा ९, शेर्पा जातिमा ६, विविध जातिहरूमा ७ वटा"[१२] गरी विभाजन गरेका छन् ।

नेपालको अधिकांस भूभागहरूमा र धेरै जन समुदायमा साझारूपमा लोकप्रिय लोकनाटकहरू यस प्रकारका छन्। कात्तिक नाच, कृष्ण लीला, घाटु, जटजटनी, बालन,

---

१२ मोतीलाल पराजुली, **नेपालमा प्रचलित नृत्य र नृत्यनाटिकाहरू**, पूर्ववत् पृ.६१-७० ।

माघोनल, मान नाच, मारुनी चरित्र, मेडरिया, भारत, राम लीला, विदापद, विदेशिया, श्याँमा चखेवा, सलहेस र सोरठी आदि

२.७. रोल्पामा लोकनाटकको अवस्था

नेपाली जनजीवनमा प्रचलित अधिकांश लोकनाटकहरू जाति विशेषका संस्कार, चाडपर्व, वेशभूषा, धर्मकर्मसँग सम्बधित रहेको पाइन्छ। रोल्पा जिल्ला पनि विविध जातजातिले भरिएको एउटा सुन्दर घर भएकोले यहाँ पनि मूल जाति विशेषको लोकनाटकहरू जीवित रहेको छ।

रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोकनाटकहरू के लाई आधार मानि प्रस्तुत गरिन्छ त भन्ने प्रसँगको चर्चा गरौ। यस जिल्लामा मगर समुदायको बाहुल्यता रहेको हुनाले उनीहरूको संस्कार, चाडपर्व र ऋतु अनुसार प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। "मगर समुदायमा दुई वटा ऋतु रहेको पाइन्छ। १ उधेली (सावन देखि पुष) २. उभेली (माघ देखि असार) गरी वर्षलाई ६-६ महिना गरी विभाजन गरिएको छ। यस प्रकारको ऋतु विभाजन भ्यागुताको जीवन शैलीमा आधारित रही गाँसिएको साँस्कृतिक इतिहास रहेको छ। उभेली ऋतुमा भ्यागुता जमिन बाहिर बस्ने भएकोले यस समयमा नाच्दा, बाजाहरू बजाउदा, गीतहरू गाउँदा वा रमाइलो गर्दा भ्यागुताको मटु थर्कन पुगी उनीहरूको जीवन शैलीमा असर पर्ने भएकोले पाप लाग्दछ भन्ने जन विश्वासको कारण यस ऋतुमा लोकनाटकहरूको प्रदर्शन गरिएको पाइदैन। उधेली ऋतुमा भ्यागुताहरू जमिन भित्र बस्ने भएकोले यस ऋतुभरि नाच गान गरिन्छ। नेपालको अधिकांश चाडपर्वहरू पनि यस ऋतुमा नै पर्ने भएकोले रोल्पा जिल्लाको अधिकांस लोकनाटकहरू यसै ऋतुको समायावधिमा नै प्रदर्शन र समापन गरिएको पाइन्छ।"[१३]

रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोकनाटकहरूमा सिङारु, धोता, जङगी, पैस्यारु, सारङ्या, भुम्या नाच, देउसी भैलो, झाग्री नाच, धामी नाच, दमाई नाच, घाटु नाच र जोरा स्याई आदि हुन्।

---

१३. बमकुमारी बुढा मगर , **सरङ्या स्याई**, (काठमाडौं : अथार मगरात प्रतिष्ठान, २०६७), पृ. ११।

२.८. मारुनी लोकनाटकको परिचय

'मारु' नामपदमा नि प्रत्यय लागेर 'मारुनी' बनेको, जसको अर्थ आइमाईको वेशमा नाचने र गाउने व्यत्ती, नचवी, नटवी र 'नाच' मारुनीले नाच्ने अरुले गान बजान गर्ने र ढँटुबारेले स्वाङ पार्ने प्रसिद्ध नेपाली लोक नाच ।

संस्कृतको 'मारु' मा नि प्रत्यय लागि 'मारुनी' शब्द बनेको हो । जसको अर्थ कुनै पनि पुरुष पात्रले नारीको वेशभूषा सजिई नाच्ने नाचलाई मारुनी नाच भनिन्छ । यसको विस्तृत अर्थमा भन्नुपर्दा कुनै पुरुष पात्रले नारीको स्थानीयस्तरको परम्परागत वेशभूषामा सजिई सामाजिक र पौराणिक आख्यानयुत्त गीतको बोलमा, मौलिक लोकबाजाहरूको सङ्गीतको तालमा, मारुनी शैलीमा स्थानीय बासीन्दाहरूलाई मनोरञ्जन र धर्म सञ्चार गराउने उद्देश्यका साथ नाचिने नृत्यलाई मारुनी लोकनाटकलाई भनिन्छ ।

२.८.१ मारुनी लोकनाटकको विकास परम्परा

मारुनी लोकनाटकको उत्पत्ति र विकास कहिले देखि भएको हो भन्ने प्रसङ्गमा यस क्षेत्रमा लागिपरेका विद्वाणहरूमा मतमतान्तरण रहेको पाइन्छ । जुन तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

"नेपाली लोकनाट्यलाई नियाल्दा वैदिक कालका ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेदमा नाट्य तत्वहरू अन्तर्निहित रहेको र नाट्य वेदले विकसित हुने अवसर पाएकोले लोक नाट्यको घनिष्ठ सम्बन्ध देखिन्छ ।"[१४]

"मारुनी नृत्यगीत विशेषतः पश्चिमाञ्चल क्षेत्रका मगर जातिमा प्रचलित धर्मप्रधान गीति नाचका रूपमा आएर पनि अहिले यो सबै जसो जातको सामाजिक तथा सामूहिक गीति नाच भएको छ । यो पहिले पश्चिमाञ्चलको लुम्बिनी, धौलागिरी र गण्डकीतिर लोकप्रिय हुँदै कान्तिपरमा प्रवेश गरेर प्रायः पल्टनमा बढी चल्ने गरेको हो ।"[१५]

"सोरठीमा गोरखनाथको प्रसँग आउने गर्दछ । गोरख पन्थी जोगीहरूले सोरठी र गोपी चरणको गाथाहरू तराईहुँदै पहाडतर्फ कुमाल, दनुवार, दुरै, माझी मार्फत फैलाएका

---

१४ जीवेन्द्रदेव गिरी, **नेपाली लोक साहित्यमा जन जीवन**, पूर्ववत्, पृ १५३

१५ कृष्णप्रसाद पराजुली, **नेपाली लोकगीतको आलोक**, पूर्ववत, पृ. २६६

छन् । कालीभक्त पन्तको विचारमा सेन शासकको समयमा तराईका कुमालहरू पहाड चढ्दा सोरठी ल्याएका हुन भन्ने रहेको छ ।"[१६]

"सौराष्ट्रका लोककथामा जयसिंह राजालाई जनप्रिय राजाको रूपमा चित्रण गरिएको र नेपालमा प्रचलित सोरठीमा जयसिंहलाई पिताको रूपमा चित्रण गरिएको छ। दक्षिण भारतका (गुजरात) राजा जयसिंह नै सोरठीको स्रोत हुनसक्ने प्रवल संभावना रहेको र यस समयमा अकबरको आक्रमणबाट भागेर नेपालका धौलागिरी क्षेत्रमा बस्ने मगरहरू गुजरातबाट नेपाल पसेको अनुमान हुन्छ ।"[१७]

यस क्षेत्रमा लागि अध्ययन अनुसन्धान गरेका विद्वानहरूको मतलाई आधारमान्दा मारुनी लोकनाटकको विकास यही समय, यही जातले विकास गरेको हो भन्ने आदिकारीक प्रमाण फेला पार्न सकिदैन । अज्ञात रचयिता हुनु, मूलपाठको अभाव रहनु, श्रुतिपरम्परामै जीवित रहनु, आदि कारणले गर्दा सही तथ्य प्राप्त हुन सकेको देखिदैन । यस लोकनाटकको विकासको परम्परालाई विद्वानहरूले आ-आफ्नै तरिकाले व्याख्या गरेको पाइन्छ । जसमा वेद, जात, भाषा र व्यक्तीलाई आधारमानि मारुनी लोकनाटकको जग खोज्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । नेपालको परिवेशमा जुनसकै जातजाति, क्षेत्र र प्रसँगबाट यस लोकनाटकको विकास भएता पनि यस लोकनाटक सबै नेपालीको मौलिक संस्कृति झल्कने साझा सम्पत्तिको रूपमा आत्मसाथ गर्दै भावि पुस्तालाई नासोको रूपमा संरक्षण गरिदिनु नै हामी सबैको साझा कर्तव्य रहन्छ ।

२.८.२ मारुनी लोकनाटकको वर्गीकरण

मारुनी लोकनाटकको क्षेत्रमा अहिलेसम्म गरेको अध्ययन अनुसन्धानबाट मारुनी लोकनाटकलाई विभिन्न विद्वानहरूले यसरी वर्गीकरण गरेका छन् ।

"मोतीलाल पराजुलीले मारुनी नाच माउनाच हो भनि यसका विभिन्न शाखाहरू रहेको बताएका छन् । ती शाखाहरूलाई यस प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन् ।"[१८]

१६ चूडामणि बन्धु, **नेपाली लोकसाहित्य**, पूर्ववत्, पृ. २६७

१७ मोतीलाल पराजुली, **सोरठी नृत्यनाटिका**, पूर्ववत्, पृ. १०-११ ।

१८ ऐजन ।

"सुवि शाहले मारुनी (पाङ्दुरे) नाचमा गाउने गीतहरू कथानक हुनुको साथै ढुवा-ठट्टा पनि हुने बताउदै यसको वर्गीकरण यसरी गरेको देखिन्छ। जुन यस प्रकारको छ।"[१९]

"तीर्थबहादुर श्रेष्ठले पूर्वी खोटाङ् जिल्लाको रावाखोलाको सेरोफेरोमा प्रचलित मारुनी नाचको वर्गीकरण यसरी गरेका छन्।"[२०]

---

१९ सुवि शाह, **मारुनी (पाङ्दुरे) लोक नाच**, पूर्ववत्, पृ ४९।

२० तीर्थबहादुर श्रेष्ठ, । **रावाखोलामा प्रचलित मारुनी लोक नाटकको अध्ययन**, (स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभाग २०६५), पृ. २५

२.९ निष्कर्ष

यस पच्छिेदमा लोकनाटकको सिद्धान्तलाई हेर्ने प्रयास गरिएको छ। लोकनाटक लोकसमुदायका आस्था, व्यवहारलाई आख्यानगत गीत, लोकनृत्य लोकसङ्गीत, लोकवेशभूषा र लोकभाषाका माध्यमबाट अनौपचारिक रङ्गमञ्चमा प्रदर्शन गरिने अभिनयात्मक श्रव्य-दृश्य विधा हो। यस लोकनाटकको गीति आख्यानको स्रोत पुराण, इतिहास, समाज र संस्कृती रहेको छ। लोकनाटकको स्वरुप दृश्यात्मक, गीति संवादात्मक, अभिनयात्मक भएको कारण यो अन्य लोकसाहित्यको विधाभन्दा पृथक भएको हो। परम्परादेखि एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा श्रुतिपरम्पराबाट हस्तान्तरित भएका लोकनाटकहरू कुनै विधागत सचेतताका कारण सिर्जना भएका होइनन्। ता पनि यी लोकनाटकहरूमा आख्यानगत गीत, पात्र, संवाद, उद्देश्य, अभिनय, द्वन्द्व, सङ्गीत आदि तत्त्वहरूमा संरचित रहेको देखिन्छ। लोकनाटकहरू जातजाति, भाषा, वेशभूषा, स्थानीयता आदिका प्रभावको आधारमा विविधता रहेको देखिन्छ। लोकनाटकमा आफ्नै किसिमका विधिविधान, परम्परा, मान्यता, वेशभूषा, सङ्गीत, भाषा, आख्यान र शैली जस्ता विशेषता भएको कारण यसको महत्त्वका साथै अस्तित्व जीवित रहेको पाइन्छ।

तेस्रो परिच्छेद
रोल्पा जिल्लाको परिचय

३.१ रोल्पा जिल्लाको नामकरण

रोल्पा जिल्ला नेपालको एक पहाडी जिल्ला मध्ये एक हो । यो मध्य पश्चिमाञ्चल विकाश क्षेत्रअन्तर्गत राप्ती अञ्चलमा पर्दछ । यस जिल्लाको नामकरण कसरी गरियो भन्ने बारेमा अध्ययन गर्दा बिशेतः स्थान विशेष र किम्बदन्तीलाई आधार मानी राखेको पाइयो ।

"कोटमौला हाल सल्यान जिल्लाको एक गाउँ भन्ने ठाउँका प्रख्यात राजाले आफ्नो वरिपरिका राजाहरूलाई जिती फौजी जवानलाई रोलकालमा जम्मा गराएको बेला मगर जातिका सबैभन्दा पहिला राज्य गर्नै बाइजा भन्ने ठाउँका प्रख्यात राजा धारे जैमातले रोलकाल भताभुँग पारी कोटमौला र बाँइजा दुबै ठाउँलाई मिलाएर नयाँ राज्य बनाएकोले सो ठाउँको नाम रोल्पा राखे ।"[२१]

"यस जिल्लाको नाम रोल्पा थुम भन्ने विशेष स्थानको नामबाट राखिएको प्रसँग पाइन्छ । तर रोल्पा थुम भन्ने स्थान हाल सल्यान जिल्लामा पर्दछ ।"[२२]

३.२ भौगोलिक अवस्था र हावापानी

"नेपालको मानचित्रमा रोल्पा जिल्ला २८° ८′ देखि २८ं ३८ उत्तरी अक्षांस र ८२° १०′ पूर्व देखि ८३° ९०′ पूर्वी देशान्तर भित्र अवस्थित रहेको छ । यस जिल्ला नेपालको मध्य पहाडी क्षेत्रमा अवस्थित रहेकोले समुद्र सतह देखि ७०१ मिटर देखि ३,६३९ सम्मको भूधरातलमा अवस्थित रहेको छ। यस जिल्लाले नेपालको १८७९ वर्ग मिटर क्षेत्रफल ओगटेको छ । यस जिल्लाको सामन्यतया अधिकतम तापक्रम ३१° देखि २०° से. र न्यूनतम ३° देखि ६° से. रहेको पाइन्छ । त्यसै गरी वर्षा अधिकत्तम ४४१ मि.मी देखि न्यूनत्तम १.४ मि.मी. रहेको पाइन्छ । यस जिल्लाको पूर्वमा बागलुंग र प्यूठान, पश्चिमा सल्यान, उत्तरमा रुकुम, दक्षिणमा दाङ जिल्लासँग जोडिएको छ ।"[२३]

---

२१ **रोल्पा जिल्लाको संक्षिप्त परिचय**, (रोल्पा जि. वि. स., २०७०) पृ १ ।

२२ ऐजन ।

२३ **रोल्पा जिल्लाको वस्तुगत विवरण**, (रोल्पा जि. वि. स,. २०७०), पृ १ ।

"रोल्पा जिल्लालाई प्रशासनिक एवं राजनैतिक प्रयोजनको लागि ४९ गा.वि.स., १ नगर पालिका, ११ स्थानीय इलाका र २ निर्वाचन क्षेत्रमा विभाजन गरिएको छ। त्यसैगरी संघिय नेपालको संरचना अनुशार १ नगरपालिका र ९ गाउँपालिकामा पूनहः विभाजण गरियको छ। २०६८ सालको राष्ट्रिय जनगनणा अनुसार यस जिल्लाको कुल जनसङ्ख्या २ लाख २४ हजार ५ सय ६ जना रहेको छ। जस मध्ये १ लाख २१ हजार ४ सय ६ जना महिला र १ लाख ३ हजार १ सय जना पुरुष रहेको छ। त्यसै गरी जातजातिका आधारमा हेर्दा मगर ४४ प्रतिसत, क्षेत्री ३३ प्रतिसत, दलित १५ प्रतिसत, सन्यासी २ प्रतिसत, ब्राह्मण १.०७ प्रतिसत र अन्य ४.६८ रहेका छन्।"[२४]

३.३. भाषिक अवस्था

रोल्पा जिल्लामा विभिन्न जातजातिहरू बसोबास गरेको पाइन्छ। जातगत बाहुल्यताको आधारमा मगर र क्षेत्रीहरू रहेको पाइन्छ, र यी दुई जातको आधारमा यस जिल्लाको भाषा पनि दुई प्रकारको रहेको पाइन्छ। यस अन्तर्गत मगर खाम र नेपाली भाषा पर्दछ। भाषिक परिवारको आधारमा हेर्ने हो भने यस जिल्लामा भोट बर्मेली र भारोपेली भाषा परिवारको भाषा बोलेको पाइन्छ। यस बाहेक यस जिल्लामा साङ्केतिक भाषाको प्रयोग कर्ताहरू पनि रहेको पाइन्छ। जातका आधारमा जे जस्तो भाषा बोले पनि साझा सम्पर्कको भाषाको रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको पाइन्छ।

३.४. साहित्यिक अवस्था

अन्य जिल्ला जस्तै रोल्पा जिल्ला पनि साहित्यिक दृष्टिकोणले सम्पन्न हुँदै गएको पाइन्छ। यस जिल्लालाई साहित्यिक दृष्टिकोणले अगाडी बढाउन साहित्यसँग सम्बन्धित विभिन्न संघसंस्थाहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ। जुन यस प्रकारको रहेको छ। ललित साहित्य परिषद् रोल्पा, अखिल नेपाल लेखक संघ रोल्पा, प्रगतिशील लेखक संघ जिल्ला शाखा रोल्पा, राप्ती साहित्य परिसद जिल्ला शाखा रोल्पा, नेपाली लेखक संघ जिल्ला शाखा रोल्पा र जलजला साहित्य परिषद रोल्पा आदि रहेका छन्। सुनछहरी, संगालो, कोपिला, दियालो, जलजला स्मारिका, जञ्जिरले बाधिएका हातहरू, साङ, रोल्पा बिम्ब,

---

२४ **रोल्पा जिल्लाको वस्तुगत विवरण**, पूर्ववत् पृ १।

लालित्य, कोपिला, दियालो, रोल्पा समाचार साप्ताहिक, जन आकांक्षा साप्ताहिक आदि पत्रपत्रीकाले पनि यस जिल्लाको साहित्यिक विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् ।

यस जिल्लाका प्रमूख साहित्यकारहरू :

कविता विधामा कलम चलाउने साहित्यकारहरूमा : खेमराज शर्मा, बमकुमारी बुढा मगर, कुलानन्द गिरी, नारायणप्रसाद सुबेदी, उदय जि.एम., यादव प्रेमी, रमेश सुबेदी, ओम पंछी, डिबी टुहरो आदि ।

उपन्यास विधामा कलम चलाउने साहित्यकारहरूमा : खेमराज शर्मा, उदय जि.एम., बल बहादुर घर्ती आदि ।

निबन्ध बिधामा कलम चलाउने साहित्यकारहरूमा : खडानन्द शर्मा सुबेदी, ओविराज खनाल, उदय जि.एम., नविन विश्वास र अमर जि.एम. आदि ।

कथा बिधामा कलम चलाउने साहित्यकारहरूमा : नारायणप्रसाद सुबेदी, खेमराज शर्मा, सीता शर्मा रोल्पाली, ओम प्रतिक, टिकाराम उदासी र नविन विभाष आदि ।

नाटक विधामा कलम चलाउने साहित्यकारहरूमा : ओम प्रतिक, इन्द्रयात्री, गणेश प्रशाद सुबेदी आदि ।

समालोचना र अन्य बिधामा कलम चलाउनेहरूमा : बालाराम घर्ती मगर, बमकुमारी बुढा मगर, र टीकारम उदासी आदी

३.५ रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा लोकसाहित्यिक अवस्था

रोल्पा जिल्ला पनि लोकसाहित्यको विविध विधा र उप विधाले सम्पन्न रहेको देखिन्छ । यहाँको बासीन्दाले सुख, दुःख बिसाउने, चाडपर्वलाई हर्षउल्लासमय बनाउने, मनोरञ्जन दिने, विविध शिक्षा र नैतिक उपदेश दिने माध्यमको रूपमा लोकसाहित्यलाई आत्मसाथ गरेको कारण अहिलेसम्म यस जिल्लामा लोकसाहित्यका विविध विधाहरू जीवित रहेको पाइन्छ । यस भेगमा राजनैतिक, सञ्चारको क्षेत्रमा भएको प्रगति, मनोरञ्जन साधनको सुलब्धता आदि कारणले लोकसाहित्यको विधाहरू लोप हुने स्थितिमा पुगेको

देखिन्छ । साथै लोकसाहित्यका तत्त्व र विशेषता पनि केहि लोप भैसकेको पाइन्छ । रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोकसाहित्यको विधा तथा उप विधाको चर्चा तल गरिएको छ ।

(१) लोकगीत

लोकसाहित्यको सबैभन्दा जेठो विधाको साथै प्रमुख विधा नै लोकगीत हो । रोल्पा जिल्लाको विभिन्न गाउँ, वेशी, भिर, पाखाहरूमा चाड पर्वको अवसरमा, मेला पात गर्न जादाँ, गोठालो जाँदा आफ्नो मनको पिरवेथा र खुशी पोख्ने माध्यमको रूपमा लोकगीतलाई लिएको पाइन्छ । यहाँ चाडपर्वसँग सम्बन्धि र संस्कारसँग सम्बन्धि लोकगीतहरू गाउने गरेको पाइन्छ । यस जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूलाई तल व्याख्या गरिएको छ ।

संस्कारसम्बन्धी लोकगीत

विवाह, वर्तवन्ध, छैटी जस्ता संस्कार सम्बन्धि काम गर्दा सफलता पूर्वक सम्पन्न होस भनि गाइने गीतलाई यसमा राख्न सकिन्छ । जस्को चर्चा तल गरिएको छ ।

विवाहसम्बन्धी गीत

पञ्चे वाजा साहित गरौ, डोली घोडा साहित गरौ ।
दुलाह दुलही साहित गरौ, भारिभरीया साहित गरौ ।
शुभ होस् दुलाह दुलहीको जीन्दगानी ।

स्रोत व्यक्ति : नायक घर्ती, पुरुष ६९ वर्ष, घोडागाउ १

पर्वसम्बन्धी गीत

तिहार, तीज जस्ता पर्वहरूमा विशेष किसिमको गीतहरू रोल्पा जिल्लामा गाइएको पाइन्छ । ती पर्वसम्बन्धि गीतका नमुना यस प्रकारको छ ।

तिहारपर्वमा गाईने गीतहरू

यस पर्वमा गाईने गीतहरू लोकनाटकसँग सम्बन्धित भएकोले यसको चर्चा त्यही गरिएको छ । यस अन्तर्गत देउसी, भैलो ,मारुनी र टप्पाहरू पर्दछन् ।

तीजसम्बन्धी गीत

यस जिल्लामा साउने संक्रान्तिदेखि ऋषि पञ्चमीसम्म तीजको गीत गाउने गरेको पाइन्छ। यस पर्वको अवसरमा गाईने गीतहरूमा महिलाहरूको मनको पिरव्यथाहरू पोखिएका हुन्छन्। यसरी मनकोवह पोखिएका गीतहरूमा यस जिल्लाको भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अवस्थाको जानकारी पाउन सकिन्छ। अहिले बजारमा आएका तीज गीतहरूको प्रभावले पुराना भाका र शब्दहरू लोप भैसकेका छन्। यस गीतको नमुना यस प्रकारको छ।

हाम्रो बारीमा बादरै पसेर,
एउटा लग्यो टोकेर एउटा लग्यो बोकेर
आगनीमा रुन्छु म त छाती ठोकेर।

ठाडोभाका लोकगीत

बाखरीको रोजि घाँस लाम पाते र धैरो मालै
काँको तिमी काँको हामी गरम चिना जानी।
बाखरीको रोजि घाँस लाम पाते र धैरो मालै
घर मेरो रोल्पा जिल्ला थर थापा मगर मालै

स्रोत व्यक्ति : हिरा थापा, महिला, ७० वर्ष, घोडागाउ २

यो लोकगीत मेलापर्वका अवसरमा अहिलेका एक पुस्ता बुढा बुढीले गाउने गरेको पाइन्छ। यो पुस्ता सकिएमा यो गीत लोप हुने देखिन्छ।

(२) लोककथा

रोल्पा जिल्लाका बासीन्दाहरू दिनभरीको कठोर परिश्रमपछि र जाडो मौषममा स-साना नानी बाबुहरूलाई आफ्नो घरको अँगेनाको वरिपरी बसाली मानोरञ्जन, शिक्षा, नैतिक उपदेश आदि दिने उद्देश्य राखी लोककथा सुनाउदै आएको पाइन्छ। यस क्षेत्रमा परी, राजा, राजकुमारी, भूतप्रेत, धामीझाक्री, टुनामुनाका साथै मानवेतर पात्रलाई पनि कथाको विषय बनाई कथाहरू सुनाउने परम्परा रहेको पाइन्छ। यस क्षेत्रमा प्रचलित कथाहरूमा चङ्खे स्याल, पाटे अल्छी, भाले, शिशिर र बसन्त, झुसिल किरा आदि रहेका छन्।

(३) गाउखानेकथा

पाइन्छ । यो पनि स-साना बाबु नानीहरूलाई मनोरञ्जन, बौद्धिकत्ताको लेखाजोखा र जिज्ञासु शोभावको विकास गराउने उद्देश्यले घरका परिवारहरू दुई समूहमा विभाजनभई खेल्ने गरिएको पाइन्छ । यस भेगमा प्रचलित केहि गाउँ खाने कथाको नमुना यस प्रकारको छ ।

(१) ज्यादै चर्को स्वभावकी डल्ली डल्ली नानी अलि कति टोकदा सातै लिने बानी केहो ? **मरिच**

(२) उल्टो पढ सुल्टो पढ अर्थ एकै हुन्छ, पकाई खादा मीठो हुन्छ, तिउन तेसको बन्छ के हो ? **रहर**

(३) सानी सानी नानीको फोहरमा खेल्ने बानी, फोहरमा खेल्दा खेल्दै बित्छ जिन्दगानी के हो ? **सावन**

(४) रिङ रिङ ताउली नपऱ्यो घाउ यो सास्तर नजान्नेले गुनापोली खाऊ के हो ? **पत्री खुटेको**

(४) उखान टुक्का

रोल्पा जिल्लामा पनि लोक बासीन्दाहरूलाई व्यवहारिक ज्ञान र भविष्यमा मार्ग निर्देशण गर्ने उद्देश्यका साथ उखान टुक्काको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा प्रयोग गरिने उखान टुक्काले सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक, राजनैतिक आदि क्षेत्रमा देखिएको विकृति र विसङ्गतीलाई व्यङ्ग्य गरिएको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित उखान टुक्काहरू यस प्रकारका छन् ।

(१) बाबु मरे घिउ र भात, गोरु मरे पुर्पुरोमा हात

(२) जाँगर न सागर खाने बेला आँ गर

(३) तातो पानिले घर जल्दैन , किरिया हालि मान्छे मर्दैन

(४) धन कमाई खाक साथी कमाई लाख

(५) भाग्य मानिको भूते कमारो

स्रोत व्यक्ति : आरन्टे कामी, पुरुष, ७८ वर्ष, घोडागाउ ३

(५) लोकगाथा

परापूर्व कालदेखि लोकसमुदायले श्रुतिपरम्पराको माध्यमबाट गाउदै आएको कथानक विद्यमान रहेको राष्ट्रिय गौरव एवं चरित्रको महत्त्वपूर्ण घटनालाई बखान गर्ने विशेष प्रकारको गीतलाई नै लोकगाथा भनिन्छ । यहाँका बासीन्दाहरूलाई मानोरञ्न दिने उद्देश्यका साथ तिहारमा सोरठी, राम, कृष्णका गाथाहरू गाउँदै आएको पाइन्छ । यसको चर्चा लोकनाटकमा गरिएको छ । यस जिल्लामा मगर भाषामा प्रचलित लोकगाथा डाम्फू स्याँईको नमुना यस प्रकारको छ ।

मदेशला मोम्जर वाजा तात्दा हिउचुलि ॥
मोजर ताप्दा हिउचुली ॥
डाम्फ्या वाल वयन ठेस्नु ता पदा हिमचुलि

नेपालीमा अुनवाद

मदेशको मजुर चरा पुग्यो हिमाल
डाफे चराको नाम सुनि पुग्यो हिमाल

स्रोत व्यक्ति : बमकुमारी बुढा मगर, महिला, ६८ वर्ष, कोर्चावाङ

३.६ निष्कर्ष

रोल्पा जिल्ला एक पहाडी जिल्ला भएकाले हावापानी, प्राकृतिक, वनष्पती, भूवनोट आदिमा विविधता रहेको पाइन्छ । यहाँ जातिगत, भाषागत र साँस्कृतीगत विविधता रहेको पाइन्छ । यस क्षेत्रको यही विविधताबाट नै लोकसाहित्यको विविध विधाहरू जीवित रहेको पाइन्छ । यही लोकसाहित्यको विविध विधाहरूले यहाँको बासीन्दाहरूलाई एकतामा बाध्ने काम गरेको पाइन्छ ।

चौथो परिच्छेद

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको वर्गीकरण र विश्लेषण

४.१ रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको परम्परा

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित लोकनाटकको परम्परा परापूर्वकालदेखि नै चल्दै आएको पाइन्छ। यो मारुनी लोकनाटक तिहार पर्वको अवसरमा यस भेगमा हर्षउल्लासमय वातावरणका साथ प्रदर्शन गर्ने गरेको पाइन्छ। साउने संक्रान्तिको राति राँको फाल्नुभन्दा पहिला विविध विधिविधानको साथ मारुनी नाचमा प्रयोग गरिने वाद्यवादनका सामग्रीकरुलाई बजाई केही गीतका अंशहरू गाएर शुभारम्भ गरेको पाइन्छ। यसलाई यस भेगमा गीत र नाच फुकाएको भनिन्छ। यसो गरेपछि जुनसुकै समयमा मारुनी लोकनाटक प्रदर्शन गर्न सकिने गरी बाटो खुलाएको देखिन्छ। यस भेगमा मारुनी लोकनाटकको मुख्यतः तयारी गाई तिहारे औँशीका दिन गुरुबाको घरमा मारुनी लोकनाटकमा सहभागी हुने सम्पूर्ण व्यत्तीहरू जम्मा भई विविध विधिविधानका साथमा गरेको पाइन्छ। विशेष ठाउँ अनुसार कतै गाई तिहारे औँशीदेखि यस लोकनाटकलाई प्रदर्शन गर्न सुरू गर्दछन् भने कतै भाइ टीकाको साँझबाट भैलोसँगै प्रदर्शन सुरू गर्दछन्। हर्षउल्लासका साथ तिहार पर्वमा सुरू गरिएको यस लोकनाटक प्रदर्शनको अवधि गाउँका प्रतेक घरहरूमा प्रदर्शन गरी नसक्दासम्म रहेको पाइन्छ। यस लोकनाटकको अन्त्य मङ्सिर महिनाको राम्रो दिन हेरी ठाउँ अनुसार कतै श्रीपञ्चमी दिन विविध विधानका साथ अन्त्य गर्ने परम्परा रहेको पाइन्छ।

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा मारुनी लोकनाटक कहिलेदेखि प्रदर्शन गरिदै आएको हो भन्नेबारे यस लोकनाटकमा संलग्न व्यत्तीहरूसँग जिज्ञासा राख्दा हाम्रा बाजेहरूको पाला देखि प्रदर्शन गरिदै आएको भन्ने उत्तर पाइएकोले यस भेगमा यही समयबाट प्रदर्शन गर्न थालिएको हो भन्ने प्रमाण फेला पार्न नसकिएकोले यही समयबाट नै प्रदशन गर्न थालिएको हो भन्ने आधार भेटिदैन। तर यस लोकनाटकको गीति अंशमा प्रयोग भएको शब्दहरूलाई अध्ययन गर्दा सल्यानको हुलाके जमुनेमा सर्‍यो, जमुनेको हुलाके शखी बाइजा भन्ने गीति अंशलाई हेर्दा सल्यान दाङको देउखरीको जमुने र रोल्पाको शखीलाई हेर्दा

मगर जातीका सबै भन्दा पहिलो राजा धारे जैमात को राज्यको सिमाना तोकिएको हुनाले यस लोकनाटकको प्रदर्शन यस भेगमा यिनैको पालाबाट सुरू भएको हो कि भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । तर यसका बारेमा स-प्रमाणहरूको अभावमा यही समयबाटै प्रदर्शन गर्न थालिएको हो भन्न सकिदैन । तसर्थ यस लोकनाटकमा संलग्न सम्पूर्ण व्यत्तीहरूका भनाई अनुसार र यस लोकनाटकको गीति अंशमा प्रयोग भएको ठाउँहरूलाई आधार मान्दा यस भेगमा यस लोकनाटकको परम्परा परापूर्वकालदेखि चल्दै आएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

४.२ रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको वर्गीकरण

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा मारुनी शैलीमा प्रदर्शन गर्दै आएको लोकनाटक कति प्रकारका छन भनि तिहारको अवसरमा अध्ययन गर्नेक्रममा विभिन्न गाउँहरूमा स्थलगत रूपमा सँकलन गरिएको विविध सामग्रीको आधारमा र मारुनी नाचमा संलग्न व्यत्तीहरूसँग प्रत्यक्ष भेटघाट र अन्तर् क्रियाका साथै ती ठाउँहरूमा प्रचलित मारुनी नाच सम्बन्धि प्राप्त भएको श्रव्य र दृश्य सामग्रीलाई आधारमानि अध्ययन गर्दा निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

४.३ मारुनी लोकनाटकको विश्लेषण

४.३.१ आख्यानमुक्त मारुनी लोकनाटक

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी नाचको परम्परामा विभिन्न मर्म स्पर्सी गीतहरूको गायन कलाको, सङ्गीत कलाको, नृत्य कलाको उत्कृष्ट नमुनाहरू पाइन्छ। स्वतन्त्र किसिमका आख्यान बिहिन विषयवस्तु, स्थानीय परिवेश अनुरुपको मौलिकपन झल्कने गीतहरूमा सङ्गीतको तालहरू र अभिनयलाई महत्त्वदिई मारुनी शैलीमा नाचिने नाचलाई नै आख्यानमुक्त मारुनी लोकनाटक भनिन्छ। यस लोकनाटकमा मुख्यतः आख्यानको भन्दा सङ्गीत र नृत्यको प्रधानता बढी हुनाले आङ्गिक अभिनय बढी हुन्छ। यस भेगमा अहिलेसम्म अस्थित्त्वमा रहेका पैसारु, झुम्के वा चुट्का, खेली आदि रहेका छन्। जसको बारेमा तल चर्चा गरिएको छ।

(१) पैसारु

गीति अंशको आश्यक नपर्ने मादल, पैजामा, बाँसुरी र झ्याली जस्ता परम्परागत वाद्यवादनको सामग्री बजाएर सबै गोलो घेरामा नाच्ने नाचलाई नै पैसारु नाच भनिन्छ। यस नाचमा मारुनी, पुर्सुङे, मदले, गुरु रहर भएका सबै यस नाचमा सहभागी हुन सक्दछन्। यस नाचमा बाइस वटा सङ्गीतको तालमा नृत्य गरिने कुरा यस नाचका जानकार गुरु दीप बहादुर खत्रीले बताउनु भएको थियो।

(२) झुम्के वा टप्पा

रामायण मारुनी र सोरठी मारुनी नाचका बिच-बिचमा एक्दमै रमाइलो, हाँसो, ठट्टा, आङ्गिक अभिनय भएको, स्वतन्त्र विषयवस्तु गीतको बोल भएको साथै सङ्गीतको अत्यधिक महत्त्व भएको नृत्यलाई झुम्के वा टप्पा भनिन्छ। यस मारुनी नाचमा सहभागी हुने पात्रहरूको बिचमा पनि फरक पाइन्छ। यसमा पनि ठाउँ अनुसार एक मदले र एक मारुनी, कतै एक मदले दुई मारुनी रहको पाइन्छ। यस नृत्यमा विशेष गरी मदलेको भूमिका बढी रहन्छ। यसमा मदलेले विभिन्न गीतको बोल र सङ्गीतको ताल अनुरूप मारुनीलाई नचाउने गर्दछ। यसमा प्रयोग हुने गीतका बोलहरूका विषयवस्तु माया, प्रेममा हुने हाँसी मजाक र ख्याल ठट्टा नै हुन्। यसमा प्रयोग भएका गीतहरूको अगाडीका शब्दहरू

ढिलो र पछाडीका शब्दहरू छिटो छिटो गाइन्छ। तेसै अनुरूप सङ्गीतको तालसँगै नाचने गर्दछन।

यससँग सम्बन्धित गीति अंश यस प्रकारका छन्।

काँसैको हुकुवा काँसैको नलली,
हुँदैन बालसही घुम्दैनगली

सानी सानी खोलिमा पानी टलक्यो,
मायाको जोवन माईतै ढलक्यो

डुङ्गामा पानी डुङ्गामा पानी,
मायालाई सुहाउने नौसरे मुङ्गाले

क्या हो मैना हो क्या हो मैना
सारिले नुहाउन लाग्यो क्या हो मैना

तेल विना हो की काइयो विना हो
चुलटिया लट्टा पऱ्यो के विना हो

हाई मेरो रामलाई फूलैको
मालाले सिउराई देउला

हात बाला कान सुन पोते लाउदैन
मैले पोते लाउदैन हात बाला कान सुन पोते लाउदैन

गैरि खेतको धान चरि बसी खान लाग्यो
धुमुधुमु बज्यो मेरो मादलु सा रीतु जनायो।

हिमालको पाल्नो पटी भोटे बुढो छ, नानै भोटे बुढो
अरे भोटे बुढो छ, पख पख नानी एउटा कुरा छ
चोलियाको बटन चटकै लगा
रामको चेला पऱ्यो मेला

(स्रोत व्यत्तिहरु : सुनिलस्मृति गा.पा. का नेत्र बहादुर खत्री, माधब कवर, कृष्ण कवर, दोमे कवर)

(३) खेली

स्वतन्त्र विषयवस्तु भएको आङ्गिक प्रधान अभिनय भएकको टप्पा भन्दा अलि लामा र भावुक प्रकृतिका गीतको बोल र नृत्य भएको मारुनी शैलीमा नाचिने नृत्यलाई खेली भनिन्छ। यसमा पनि मादलेको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको पाइन्छ। यसमा मदलेले गीतको बोल र सङ्गीतको तालमा मारुनीलाई नचाउने गर्दछ। खेलीमा कुनै ठाउँमा एक मदले र एक मारुनी नाच्ने गर्दछ। भने कतै मारुनी, मदलेहरू, पुर्सुङे नाच्ने गर्दछ। नेपाली समाजमा मौलाएका घात प्रतिघात सुख दुःख, मदले र मारुनी बिचको सम्बन्ध, देवीदेवता, दान माग्ने, बिदा माग्ने, घरबेटीलाई सम्बोधन जस्ता विषयवस्तु खेलीको गीति अंशले आत्मसाथ गरेको पाइन्छ। यस प्रकारका खेली रामायण र सोरठी नाटकको बिच बिचमा प्रदर्शन गरिन्छ। यसको गीति अंश निम्न प्रकारको छ।

सल्यानको हुलाके जमुनेमा सऱ्यो,
जमुनेको हुलाक शखी बाइजा
यो माया बरिलै गएको जोवन फरकी आइज

रिङाई घुमाई तिम्रो मुहार रिङाई घुमाई तिम्रो मुहार
सीता हरि रावनले लगे राम परे एकलै वनमा

पुरवैको मादले पश्चिमको मारुनी
सा महिना होइजामला भेट
जानि रहे होय मारुले हे जानि रहे होय मारुले
यो मनको विरह हो सा महिना होइजाम्ला भेट

धुमु धुमु बज्यो मेरो मादलु सा रीतु जनायो
सम्झी रहे हे मारुनी बाचियो भनेसँगै जनाउला

रिङाई घुमाई तिम्रो सरन रिङाई घुमाई तिम्रो सरन
रक्छ्या गर हे सरस्वती माता परियौ हामी तिमरो सरन

दुखियालाई सम्झन हे तरकन लायो रे
दुखियालाई परखन हे तरकन लाग्यो रे
नै आय शिव वरु मेला नै आय शिव वरु मेला

रक्छ्या गरे शिवजी पार्वती परिम हामी सरन
रक्छ्या गरे शिव जी र पार्वती रक्छ्या गरे शिव जी र पार्वती

कहाँ गयौ मामा माईजू रमाए हा है

चोखो पिरती लगाई यादै पनि आउदैन

आउदा पनि आउदैनौ

विना पानी कैसे चलाउला

हाँसी मुख धोउमेरो सिँगारू

मरे पछि कोलाई बोलाउला

फूलमा फुल्यो कोही फूलै टिपी लाउँदैन

यो हजारीको फूलै फुल्यो

कुन पापीले मोहनी लगायो

यादै पनि आउदैन

हिमालको पाल्नो पटी भोटे बुढो छ, नानै भोटे बुढो

अरे भोटे बुढो छ, पख पख नानी एउटा कुरा छ ।

कौसीम झुलकीयो घाम कौसीम झुलकीयो घाम

बसी रहे रानापुतला हो हेरी रहे मारुनीको नाच

बिन्द्रा वन गए टेमुटेमु गाए देखाए

रामरसे मुरले गकुलैमा गौ बचाए

चारै पाउ सुनाई देतारे चारै पाउ सुनाई देतारे

रामरसे मुरले गकुलैमा कृष्ण बजाए

फूलबारी जाउला फूलै टिपी ल्याउला

हाई मेरो राजालाई फूलैको मालालाई छाई देउला

(स्रोत व्यक्तिहरु : सुनिलस्मृति गा.पा. १ का कटुवा, दल बहादुर सार्की, मोतीलाल खत्री, सुनिलस्मृति गा.पा २ का रामु गिरी, रोल्पा न. पा. ३ का नन्द घर्ती र लुङग्री गा.पा. का रामसर खट्का रोल्पा)

४.३.२ आख्यानयुक्त मारुनी लोकनाटक

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको अध्ययन गर्दा आख्यान तत्वको आधामा सामाजिक मारुनी लोकनाटक र पौराणिक मारुनी लोकनाटक

जीवित रहेको पाइयो । यी दुई विषयमा आधारित लोकनाटकलाई अध्ययन अनुसन्धान गर्दा प्राप्त भएको तथ्यको आधारमा तल विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

४.३.२.१ पौराणिक मारुनी लोकनाटक

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा अहिलेसम्म जीवित रहेको मारुनी लोकनाटक मध्ये रामायण मारुनी लोकनाटक एक हो । भने कृष्ण मारुनी लोकनाटकका खेलीहरूमात्र प्रदर्शन गरिएको पाइयो । यस भेगमा रामायण मारुनी लोकनाटक नै प्रचलि रहेको पाइयो । तसर्थ तल रामायण मारुनी लोकनाटकको व्याख्या विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

४.३.२.२ रामायण मारुनी लोकनाटकको परिचय

पौराणिक विषयवस्तु र त्यहि विषयवस्तुमा बर्णीत पात्रहरू राम, सीता, र हनुमानका गाथामा केन्द्रित भई तिनीहरूको गाथालाई गीतको रूपमा गाउदै, स्थानीय वेशभुषा, भाषिका र स्थानीय वाद्यवादनको प्रयोग गर्दै मारुनी शैलीमा प्रदर्शन गरिने नृत्यलाई नै रामायण मारुनी लोकनाटक भनिन्छ। रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित रामायण मारुनी लोकनाटकलाई सिंगारु नाचको रूपमा चिनिन्छ। यस भेगमा यो लोकनाटकलाई सम्पूर्ण जातजातिले तिहारको अवसरमा बढो हर्षउल्लासका साथ प्रदर्शन गर्दछन् ।

४.३.२.३ लोकनाटक तŒवको आधारमा मारुनी लोकनाटकको विश्लेषण

रामायण मारुनी लोकनाटक लोकनाटकको तत्त्वहरूमा संरचित रहेको छ। यस लोकनाटकले पौराणिक विषयवस्तुलाई आत्मसाथ गरेकोले यो उत्कृष्ट लोकनाटकको रूपमा परिचित छ। रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित रामायण मारुनी लोकनाटकमा जे जति गीतहरू रहेका छन्। तिनीहरूलाई आधारमानि लोकनाटकको तत्त्वको आधारमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

१ कथानक

कुनै घटना प्रसङ्ग र सन्दर्भ आदिको व्यवस्थित विन्यासलाई कथानक भनिन्छ। रामायण लोकनाटकको कथानक रामायणको विभिन्न काण्डहरूको घटनाक्रमका सन्दर्भसँग

सम्बन्धित रहेको छ । रामायण मारनी लोकनाटकको कथानक दशरथको दरबार बनेको प्रसङ्गबाट सुरु भएको पाइन्छ । दशरथ राजाको तीनवटी रानी हुँदाहुँदै पनि सन्तान नहुनु, सन्तान प्राप्तिको लागि सामाजिक कार्य गर्नु, पोखरी, चौतारी बनाउनु, कालिका मालिका देवस्थानमा वर माग्न जानु, आदि घटनाक्रहरूले यस लोकनाटकको कथानकको बीजारोपन गरेको छ । दशरथका राज्यमा आफ्ना बृद्ध अन्धा र अन्धी बाबा र आमालाई तीर्थ लैजानु, त्यसैक्रमा ती दुबैलाई पानी प्यास लाग्नु, बाबा र आमालाई पानी लिन गएको अवस्थामा दशरथको वाण लागी श्रवनकुमारको मृत्यु हुनु, यी घटनाहरू दशरथले अन्धा र अन्धीलाई सुनाउनु, सबै कुरा सुनेपछी दशरथलाई श्राप दिनु जस्ता घटनाहरूले रामायणको मुख्य कथानकमा सहयोग पुऱ्याउन आएको सहायक कथानक देखिन्छ । दशरथ राजाको चार भाइ छोरा जन्मनु, तिनीहरू बढदै जानु, एक दिन रामले लक्ष्मणलाई सिकार खेल्न जान आग्रह गर्नु, दुवै भाइ सिकारी कुकुर लगी वृन्दावनमा सिकार खेल्न जानु, कुकुर र लक्ष्मणले वनका जनावर र चराचरुङ्गीलाई उठाउँने र भगाउने तिर लाग्नु, भने राम गौडामा बथाना बस्नु, पहिलो दिनमा तित्रो, दोस्रो दिनमा कालिज, तेस्रो दिनमा मृग मार्नु, यसैक्रमा जङ्गली जनावरहरूको सिकार गर्दै जानेक्रमा ठूलो चौर भेटिनु, रामले लक्ष्मणलाई सबै सिकार जम्मा गर्न लगाउनु, रामले तीन लाख र लक्ष्मणले एक लाख मार्नु, जस्ता क्रियाकलापले युद्ध कौशल र सिकार युगको सङ्केत गरेको पाइन्छ । रामलाई पानी प्यास लाग्नु, लक्ष्मणलाई पानि खोज्न पठाउँनु, चारै दिशा पानी खोज्दा पनि फेला नपार्नु, पानीको प्यासमा भौतारी रहेका दुवै भाइले तीनवटी केटी फेलापार्नु, रामले बिचको गोरीसँग पानी माग्नु, तिनीले सर्त राख्नु, जसले उठाउँला शिवजीको धनुलाई उसलाई दिउला पानी खानलाई भन्नु, रामले धनु उठाउँनु जस्ता घटनाक्रमहरूले राम र सीताको मिलन र विवहाको वातावरण सिर्जना भएको देखिन्छ । यी समग्रह कथानको घटनाक्रहरूलाई हेर्दा रामायणको बाल काण्डसँग सम्बन्धित रहेको पाइन्छ ।

सौतेनी आमाको कैकईको खेलबाट राम र लक्ष्मणको वनवास जाने वातावरण सिर्जना हुनु, राम, सीता र लक्ष्मण वनवास जानु, भरत र सत्रुग्घनलाई राज्य दिनु । आफ्नो निर्णयको कारण र पुत्र वियोगको कारण दशरथ दुःखी हुनु, जस्ता घटनाक्रमले यस लोकनाटकको कथानक सङ्कटावस्थातर्फ गएको देखिन्छ । एक दिन रामको नजिकै सुनबर्णे मृग देखा पर्नु, सीताले सो मृगको चोली लगाउने इच्छा व्यक्त गर्नु, रामलाई सो मृग मारी ल्याउन आग्रह गर्नु, राम मृगको पछाडी लाग्नु, केहि समयपछि रामको डरलाग्दो आवाज

आउनु, डराएर सीताले लक्ष्मणलाई सहयोगको लागि जान आग्रह गर्नु, लक्ष्मणले चारैतिर खरानीको रेखा हाली यो घेरा पार नगर्नु भनि दाइको सहयोगमा निस्कनु, लक्ष्मण गएको केहि समयपछि जोगी भिक्षा माग्न आउनु, सीताले खरानीको रेखा पारगरी भिक्षा दिन खोज्दा जोगीले सीतालाई हरेर लैजानु, राम र लक्ष्मण सीतालाई नदेख्दा आत्तिनु, जस्ता घटनाक्रमले यस लोकनाटकको कथानकलाई वियोगान्त स्थितिको सिर्जना गरेको देखिन्छ। यहाँ घटेका घटनाहरू रामायणको आरण्य काण्डसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ।

सीताको वियोगमा छटपट्टाएको रामले हनुमानलाई लंकामा गई सीतालाई खोज्न आग्रह गर्नु, हनुमानले सीतालाई बगैचाको रुख मुनि बसीरहेको अवस्थामा फेला पार्नु, सीताले हे राम हे राम भनी बसी रहेको कुरा रामलाई सुनाउनु, रामले हनुमानलाई लंका लैजान आग्रह गर्नु, कसरी लैजाने भनि हनुमान दोधारमा पर्नु, जस्ता घटनाक्रमलाई हेर्दा कथानकले सुखान्त मोड लिएको देखिन्छ। यी माथि उल्लेखित सम्पूर्ण घटनाक्रहरूलाई हेर्दा रामायणको किष्किन्ध काण्ड र सुन्दर काण्डमा वर्णन गरिएको पाइन्छ। माथि उल्लेखित सम्पूर्ण घटनाक्रमहरूको गीति अंश रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी नाटकमा प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ।

२ पात्र

रामायण मारुनी लोकनाटक अभिनेयात्मक विधा भएकोले यस लोकनाटक प्रदर्शनकोक्रममा प्रत्यक्षरूपमा संलग्न हुने व्यत्तीहरूलाई पात्र भनिन्छ। रामायण मारुनी लोकनाटकले आत्मसाथ गरेको कथावस्तु पौराणिक भएकोले यस लोकनाटकमा रङ्गमञ्चीय पात्र र आख्यानगत पात्र गरी दुई प्रकारको पात्र रहेको पाइन्छ। जसको संक्षिप्त परिचय तल दिएको छ।

(१) रङ्गमञ्चीय पात्र

यस लोकनाटकको रङ्गमञ्चीय पात्रहरूमा गुरु, मारुनी, पुर्सुङे, सङ्गीतमण्डली र जोक्कर आदि रहेको पाइन्छ। यिनीहरूको बारेमा तल चर्चा गरिएको छ।

गुरु

रामायण मारुनी लोकनाटकमा नभैनहुँने पक्षहरू अभिनय, गीत, सङ्गीगीत र नृत्य जस्ता सबै पक्षलाई कुशल निर्देशन गर्न सक्ने क्षमता भएको व्यक्तीलाई नै गुरु भनिन्छ। रामायणमा प्रस्तुत भएका घटनाक्रमहरूलाई गीतको रूपमा प्रस्तुत गर्न र सङ्गीतको तालहरूमा राम्रो ज्ञान भएको पात्रलाई नै गुरु भनिन्छ। गुरुको वेशभूषा स्वइछिक रहेको देखिन्छ।

मारुनी

कुनै पुरुष पात्र स्थानीय नारी वेषभूषामा सजिएर नारी बनेको पात्रलाई मारुनी भनिन्छ। रामायण मारुनी लोकनाटकमा ठाउँ अनुसार मारुनीको सङ्ख्यामा फरक पाइन्छ। कतै दुई मारुनी, कतै एक मारुनी रहेको पाइन्छ। मारुनी, पुर्सुङे र मदलेको निर्देशनमा नृत्य प्रदर्शन गरेको पाइन्छ। यस लोकनाटक प्रदर्शनकाक्रममा सहभागी हुने मदले र मारुनीले राम र सीताको प्रतीकको रूपमा नाच्ने गरेको पाइन्छ। कुनै ठाउँमा पुसुङेको काम मदलेले गरेको पाइन्छ। मारुनीले परम्परागत वेशभूषाहरू : चौबन्दी चोली, मुगियाको गुन्यू, पटुका, रातो वा हरियो वा पहेलो पोते, घलेक, बाला, कम्मरमा राता, सेता, ससाना बर्की, घाटीमा हम्वेलको माला, शिरमा शिरफूल र पाउमा पैजामा लगाएको पाइन्छ। ठाउँ अनुसार कपडाको रङ्ग, श्रृङ्गारपटार र गरगहना फरक रहेको पाइन्छ।

पुर्सुङे

रामायण मारुनी लोकनाटकको आख्यानगत गीतको बोल, लय र सङ्गीतको तालमा रहेर मारुनीलाई कुशलतापूर्वक नचाउन सक्ने क्षमता भएको पात्रलाई नै पुर्सुङे भनिन्छ। रामायण मारुनी लोकनाटकमा प्राय एक जना पुर्सुङेले मारुनीलाई गीतको बोल र सङ्गीतको ताल अनुरुप नचाउने गर्दछ। कुनै ठाउँहरूमा पुर्सुङे लोप भैसकेको देखिन्छ। यसको काम एकजना मदलेले निर्भाह गरेको पाइन्छ। मारुनीलाई सहि निर्देशन दिएर नचाउने काम पुर्सुङेको जिम्मेबारी हुन्छ। यस पात्रले स्थानीय परिवेश झल्किने वेशभूषामा सजिएको पाइन्छ। यसले टाउकामा पगरी र शिरफूल, सेतो भोटो, जामा, इष्टकोट, रुमाल र पैजामा लगाएको पाइन्छ।

जोक्कर

यस लोकनाटकको प्रदर्शनकोक्रममा उपस्थित दर्शकहरूलाई असामान्य किसिमका वेशभूषा लगाई विविध खालका क्रियाकलाप गरि हँसाउने व्यक्तीलाई नै जोक्कर भनिन्छ। यसको काम भनेको उत्कृष्ट नृत्य गरिरहेका मारुनी र मदलेलाई जिस्काउने चलाउने अगाडी पछाडी गरी जिस्काउने गर्दै हाँसो उठाउँने गर्दछ। यो पात्र पनि कुनै ठाउँमा लोप भैसकेको देखिन्छ।

गायकमण्डली

गुरुले निकालेको राम कथामा आधारित दुःख, पिडा, मिलन र विछोडका गीति अंशलाई लयबद्ध तरिकाले गाउने व्यक्तीहरूको समूहलाई नै गायकमण्डली भनिन्छ। गायकमण्डली यति जना हुनुपर्दछ भन्ने छैन। यस रामायण मारुनी गीतलाई मन पराउने व्यक्तीहरू जो कोही पनि यसमा सहभागी भएको देखिन्छ। यिनीहरू आ-आफ्नै पहिरनमा सजिएका हुन्छन्।

सङ्गीतमण्डली

रामायण मारुनी लोकनाटकको प्रचलित गीतहरूलाई सुमधुर बनाउनको लागि र यसमा अभिनय गर्ने पात्रहरूलाई ताल दिनको लागि नेपाली मौलिक वाद्यवादनका सामग्रीहरू बजाउने व्यक्तीहरूको समूहलाई सङ्गीत मण्डली भनिन्छ। यसमा सबैभन्दा मादलको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ। यसमा प्रयोग हुने वाद्यवादनको समग्रीहरूमा मादल, पैजारु, झ्याली, ढोलक र बाँसुरी आदि रहेको पाइन्छ। यसमा सहभागी हुनेहरूको आ-आफ्नै पहिरनमा हुन्छन्।

(२) आख्यानगत पात्र

रामायणको कथामा उपस्थित पात्र नै यस लोकनाटकको आख्यानगत पात्र हुन्। रामायण मारुनी लोकनाटकमा जे जति गीतहरू गाइन्छ। त्यसमा उपस्थित पात्रहरूलाई तल चर्चा गरिएको छ।

राम

रामलाई रामायण लोकनाटकको आख्यानमा एक मुख्य पात्र, नायक, वीर, पराक्रमी, इमान्दारी, आज्ञाकारी, पितृभत्ती, भाइप्रेमी आदर्शवादी पात्रको रूपमा उपस्थित गराएको छ ।

सीता

सीतालाई रामायण मारुनी लोकनाटकको आख्यानमा मुख्य नारी पात्र, नायिका, रुपवती, गुनवती, अशल श्रीमती, राम्रो पति छान्न सक्ने क्षमता भएकी, मायालु स्वभाव भएकी , पतिभक्त नारी पात्रको रूपमा उपस्थित गाराएको छ ।

लक्ष्मण

लक्ष्मण मारुनी लोकनाटकको आख्यानमा साहेक पात्र, आज्ञाकारी, शाहसी, भविष्यवानी गर्न सक्ने, दुःखपर्दा सहयोग गर्ने सहयोगी पात्रको रूपमा उपस्थि गराएको देखिन्छ ।

दशरथ

रामायण मारुनी लोकनाटकमा दशरथलाई अयोध्या नगरको प्रजाप्रिय राजा, श्राप पाएका राजा, आफ्नो निर्णयको कारण आत्मगलानी गर्ने राजा, पत्नीको कूटिल चाल नबुझ्ने राजा, पुत्रको वियोगमा छटपटाउने राजा, आदि पात्रको रूपमा दशरथलाई उपस्थित गराएको छ ।

रावण

रावणलाई रामायण मारुनी लोकनाटकमा मुख्य खलनायक, परिस्थिति र समय अनुकूल काम गर्न सक्ने पात्र, अलौकिक पात्र, स्त्री लम्पट पात्रको रूपममा रावणलाई उपस्थित गराएको छ ।

कैकई

कैकई मारुनी लोकनाटकको आख्यानमा नारी खल पात्र, आफ्नो स्वार्थ पुरा गर्ने पात्र र परिवारलाई तहसनहस पार्ने, दशरथलाई वशमा राख्नसक्ने पात्रको रूपमा उपस्थित गराएको पाइन्छ ।

हनुमान

रामायण मारुनी लोकनाटकमा हनुमानलाई रामको सहयोगी पात्रको रूपमा, अलौकिक शक्ति भएको, मानवेतर र सीतालाई भेटी रामलाई खबर पुऱ्याउने पात्रको रूपमा उपस्थित गराएको पाइन्छ ।

३ संवाद

रामायण मारुनी लोकनाटकको आख्यानमा प्रसस्त मात्रामा गीति संवाद रहेको पाइन्छ । यी संवादहरूले पात्रको परिचय र कार्यको बारेमा जानकारी दिएको पाइन्छ । यस नाटक प्रदर्शन गर्नेक्रमा गायकमण्डलीले गाएको गीतलाई पुर्सुङे, मदले र मारुनीले पनि गाएको पाइन्छ । यी आख्यानमा भएका संवादात्मक कथनहरू गीतको रूपमा निकै रोचक तरिकाले प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

राम र लक्ष्मणको बिचमा सिकार खेल्न जाले प्रसँगमा भएको गीति संवाद यस प्रकारको छ ।

राम : जाउन भैया ,जाउन भैया
सिकारै खेलन जाउन भैया ।
अयरिया कुतियालाई लिई जाउन भैया
कौनि वनमा जाउन भैया ।

लक्ष्मण : उतर दिशामा जाउ भने हिमालले छेकने
दक्षिनमा जाउ भने समुन्द्रले छेकने
वृन्दावनमा जाउन दाजै वृन्दावनमा

४ अभिनय

रामायण मारुनी लोकनाटक गाउँघरका खुला चौर, आँगनमा प्रदर्शन गरिने लोकनाटक हो । यस लोकनाटकमा मुख्यतः आङ्गिक, वाचिक र आहार्य गरी तीन प्रकारको अभिनय हुने गर्दछ । जसको व्याख्या तल गरिएको छ ।

(१) आङ्गिक अभिनय

रामायण मारुनी लोकनाटकमा धेरै जसो आङ्गिक अभिनय भएको पाइन्छ। यस लोकनाटकमा सहभागी हुने मदले, मारुनी र पुर्सुङेले गीतको बोल र सङ्गीतको ताल अनुरुप हात खुट्टा र कम्मर आदिलाई उठाई, बसाई र मर्काई अभिनय गरेको पाइन्छ । त्यसकारण यस लोकनाटक आङ्गिक अभिनयले नै रमाइलो बनाएको हुन्छ ।

(२) वाचिक अभिनय

गुरुबाले निकालेको वा गायक मण्डलीले निकालेको गीतको बोललाई मदले, पुर्सुङे र मारुनीले पनि गीत गाउँदै नाचेको वा अभिनय गरेको पाइन्छ। तसर्थ रामयण मारुनी लोकनाटकमा वाचिक अभिनय प्रसस्त मात्रामा भएको देखिन्छ ।

(३) आहार्य अभिनय

पुरुष पात्रले नारीको गरगहना, कपडाहरूमा सजिई अभिनय गरिन्छ भने त्यसलाई आहार्य अभिनय भनिन्छ। तसर्थ रामायण मारुनी लोकनाटकमा पनि पुरुष पात्रले नारीको वेशभूषमा सजिई अभिनय गर्ने भएकोले यसमा आहार्य अभिनय हुने गरेको पाइन्छ ।

५ उद्देश्य

रामायण मारुनी लोकनाटकको उद्देश्य जहाँ प्रदर्शन गरिन्छ, त्यहाँको बासीन्दालाई मानोरञ्जन दिनु, श्री रामको भक्ति गान गरी धर्मआर्जन गर्नु, धर्म प्रचारद्वारा नैतिक शिक्षा प्रदान गर्नु, भावि पुस्तालाई लोक संस्कृतिको हस्तान्तरण गर्नु, समाजमा एकता कायम गर्नु, यस लोकनाटकको माध्यमबाट आर्थिक सङ्कलन गरी विकास निर्माणको कार्यमा खर्च गर्नु आदि रहेको पाइन्छ ।

६ द्वन्द्व

रामायण लोकनाटकको कथानकमा प्रसस्त मात्रामा द्वन्द्व रहेको पाइन्छ। यस लोकनाटकको आख्यानमा उपस्थित पात्रहरूको बिचमा प्रसस्त मात्रामा आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्व रहेको पाइन्छ। दशरथ राजाको तीनवटी रानी हुँदाहुँदै पनि सन्तान नहुँदाको अवस्थामा, कैकईले भरतलाई कसरी राजा बनाउने भन्ने प्रसँगमा, वाचा हारेको दशरथका बिचमा वाचालाई पुरा गर्ने वा नगर्ने भन्ने सर्न्दभमा, रामलाई वनवास पठाएपछिको राजाको अवस्थामा, राम र लक्ष्मणले सीतालाई आफ्नो झुपडीमा नदेख्दाको अवस्थामा आन्तरिक द्वन्द्व रहेको पाइन्छ। श्रवनकुमारको बाबा आमाले दशरथलाई श्राप दिने प्रसँगमा, राम र लक्ष्मण सिकार खेल्ने प्रसँगमा, सीतालाई रावणले हरीलाने प्रसँगमा बाह्य द्वन्द्व रहेको पाइन्छ।

७ परिवेश

रामायण मारुनी लोकनाटकमा आख्यानगत र अभिनयगत गरी दुई परिवेश रहेको पाइन्छ। आख्यानगत परिवेशमा लौकिक र अलौकिक र अभिनयगत परिवेशमा गाउँघरका खुला आगन, चौर र चौतारा पर्दछ।

रामायण मारुनी लोकनाटकले आत्मसाथ गरेको आख्यानगत अलौकिक परिवेशमा रावणले रूप बदल्नु, सुनबर्णे मृग पाइनु, सीतालाई उडायर लंकामा पुऱ्याउनु, हनुमान मान्छे झै बोल्नु, उडेर समुन्द्र पार गरी लंका पुग्नु आदि पर्दछ। लौकिक परिवेशमा नेपाली समाजले गर्न सक्ने, सबैले तत्कालै महसुस गर्न सक्ने र यसमा घटन सक्ने विविध घटनाहरूका साथै देश, काल र वातावरण आदि पर्दछ। यसमा जोगी भिक्षा माग्दै हिड्नु, पुत्र नभएपछि वर माग्न जानु, राम र लक्ष्मण सिकार खेल्न जानु, दशरथ पुत्रको वियोगमा पिर मान्नु, आफ्नो सन्तानको लागि कैकईले जे पनि गर्न सक्नु, आदि पर्दछ। भारतको विभिन्न भूभागहरू, समुन्द्र, लंका दशरथको दरवार त्यस वरपरको जङ्गल वाततवरण आदि यस लोकनाटकले आत्मसाथ गरेको स्थानहरू पर्दछन्। यस लोकनाटकको आख्यानमा प्रयोग भएको वातावरणलाई हेर्दा करुणामय र कौतुहलपूर्ण भाव सिर्जना गर्ने वातावरण रहेको पाइन्छ। राम भगवानलाई आधार मान्दा समय त्रेतायुग रहेको पाइन्छ।

नाट्य अभिनयगत परिवेशमा मारुनी लोकनाटक प्रदर्शन गर्ने ठाउँहरू, समय र तत्कालीन वातावरण पर्दछ। यस लोकनाटकको वातावरण चाडपर्वको हर्षउल्लासमय वातावरण रहेको पाइन्छ। समयको दृष्टकोणले देर्दा कात्तिक महिनाको तिहार पर्व पर्दछ।

८ सङ्गीत र लय

रामायण मारुनी लोकनाटकमा लोक परम्परादेखि प्रयोग हुदै आएका मौलिक बाजाहरू मादल, झ्याली, बाँसुरी, ढोलक र पैजामा आदिबाट सङ्गीत सिर्जना गरिएको देखिन्छ। यस लोकनाटकमा महत्त्वपूर्ण सङ्गीतको साधन मादल रहेको हुन्छ। ठाउँ अनुसार सङ्गीतको तालमा फरक पर्न सक्छ।

यस लोकनाटककाको गीतको लय खेली र टप्पामा पहिलाको शब्दहरू मध्यम लयमा र पछिका शब्दहरू छिटो छिटो गाएको पाइन्छ। यसै गरी सङ्गीतको ताल पनि गीतको लय अनुरुप हुने गर्दछ। सङ्गीतको सुम्यता र लयको माधुर्यताले रामायण मारुनी लोकनाटक एकदमै उत्कृष्ट बनेको छ।

९ भाषा

रामायण मारुनी लोकनाटकको गीतहरूमा मानक भाषा भन्दा लोकभाषाको प्रयोग बढी पाइन्छ। लोक समुदायका मानिसहरूले श्रुतिपरम्परामा गाउँदै आएकोले ठाउँ विशेष अनुसार स्थानीय भाषाको प्रभाव परेको देखिन्छ। नेपाली भाषाका परिवर्ती रूपहरूमा तुमरा, गोडी, भगुत, नाही, दरिवार, पियास, जनम, कुतिया आदि यस लोकनाटकमा रहेको पाइन्छ। नेपाली भाषामा यिनीहरूको मानक रूपहरू तिम्रो, खुट्टा, खरानी, छैन, दरबार, प्यास, जन्म, कुकुर आदि रहेको पाइन्छ।

श्रुतिपरम्परामा गाउदै जानुपर्ने भएकोले लयमा मिठास ल्याउनको लागि शब्दहरूमा प्रसस्त मात्रामा फेर बदल गरिएको पाइन्छ। यति गर्दा पनि भाषा कतै पनि खजमज भएको पाइदैन। त्यसको विपरित शब्दको घुमाईको कारणले थप सङ्गीतमय भएको पाइन्छ। यस लोकनाटकको भाषामा आलङ्कारीक बिम्ब र प्रतीक प्रयोग भएको पाइन्छ। वर्ण योजनाको तहमा पनि अनुप्रासीय शैलीगत ढाँचाको प्रयोग पाइएकोले यस लोकनाटकको भाषा काव्यात्मक बन्नुको साथै माधुर्यता पनि थपिएको छ।

१० शैली

रामायण मारुनी लोकनाटक गीतको लय र सङ्गीतको तालमा पुरुष पात्रले नारी वेशभूषामा सजिएर अभिनय गर्ने भएकोले यस लोकनाटकको शैली मारुनी शैली हो । यस लोकनाटकको आख्यानलाई र गीति अंशलाई हेर्दा वर्णात्मक, संवादात्मक, र प्रश्नोत्तरात्मक शैलीको प्रयोग भएको देखिन्छ । राजा दशरथको दरबारको वनजङ्गलको, मृगको वर्णन गरिएको ले वर्णात्मक शैली, राम र लक्ष्मण, सीता र जोगी र हनुमान र रामका बिचमा कुराकानी भएकोले प्रश्नोत्तरात्मक शैली, गायकमण्डली, मारुनी, पुर्सुङे र मदलेका बिचमा गीत गाउदै नाच्ने वा अभिनय गर्ने परम्परा रहेकोले संवादात्मक शैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

रामायण मारुनी लोकनाटक लोकनाटकको स्वरुप र परिभाषामा अटाउने आफ्नै छुट्टै पहिचाहन बनाउन सफल मौलिक संस्कृति, पहिचाहन, प्रवृत्ति र विशेषता बोकेको पौराणिक लोकनाटक हो । यो लोकनाटक रामायणको विभिन्न काण्डहरूमा घटित् घटनाहरूको अंशहरूलाई गीत मार्फत लोकसमुदायका मानिसहरूले श्रुतिपरम्परामा गाउदै र नाच्दै आएकोले अहिलेसम्म जीवित रहेको पाइन्छ । रोल्पा जिल्लामा यस लोकनाटक प्रदर्शनको तयारी गर्ने परम्परा ठाउँ अनुसार फरक भए पनि यस लोकनाटक प्रदर्शनको तयारी मुख्यतः तिहार पर्व नै रहेको पाइन्छ । यस लोकनाटकको प्रदर्शनको आफ्नै विधिविधान रहेको पाइन्छ । जसको चर्चापछि गरिएको छ ।

४.३.२ सामाजिक मारुनी लोकनाटक

परापूर्वकालदेखि नै लोकसमुदायका राजाहरूको घर परिवारमा घटेका विभिन्न घरायसी क्रियाकलापहरूको यथार्थलाई कथानक, बिम्व र प्रतीकको रूपमा प्रदर्शन गरिदै आएको लोकनाटकलाई सामाजिक मारुनी लोकनाटक भनिन्छ । परापूर्वकालीन नेपाली समाजको विकृती र विसङ्गतीको यथार्थता यस लोकनाटकले आत्मसाथ गरेको कथानक, गीत र अभिनयबाट प्रष्फूटन गराएको पाइन्छ ।

४.३.२.१ सोरठी लोकनाटकको परिचय

परापूर्वकालदेखि नै लोकसमुदायका राजाहरूको घर परिवारमा घटेका विभिन्न घरायसी क्रियाकलापहरूको यथार्थलाई कथानक, विम्व र प्रतीकको रूपमा प्रदर्शन गरिदै आएको सोरठीको कथामा आधारीत लोकनाटकलाई सोरठी मारुनी लोकनाटक भन्निछ। सामाजिक विषयवस्तु र त्यहि विषयवस्तुमा बर्णीत पात्रहरू जैसिडे राजा, हैमती रानी, सोरठी, कुमाले आदिका गाथामा केन्द्रित भई तिनीहरूको गाथालाई गीतको रूपमा गाउदै, स्थानीय वेशभूषा, भाषिका र स्थानीय वाद्यवादनको प्रयोग गर्दै मारुनी शैलीमा प्रदर्शन गरिने नृत्यलाई नै सोरठी मारुनी लोकनाटक भनिन्छ। रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित सोरठी मारुनी लोकनाटकलाई सिंगारु नाचको रूपमा चिनिन्छ। यस भेगमा यो लोकनाटकलाई सम्पूर्ण जातजातिले तिहारको अवसरमा हर्षउल्लासका साथ प्रदर्शन गर्दछन्।

४.३.२.२ आख्यान तत्त्वको आधारमा सोरठी मारुनी लोकनाटकको विश्लेषण

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित सोरठी लोकनाटकलाई लोकनाटकीय कथानक, पात्र, संवाद, अभिनय, उद्देश्य, सङ्गीत, द्वन्द्व, वेशभूषा, परिवेश, भाषा र शैली आदि तत्त्वहरूको आधारमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

१. कथानक

कुनै घटना, प्रसङ्ग, सन्दर्भ आदिको व्यवस्थित विन्यासलाई कथानक भनिन्छ। सोरठी लोकनाटकमा पनि घटना, प्रसङ्ग, सन्दर्भको व्यवस्थित विन्यास रहेको पाइन्छ। यस लोकनाटकले आत्मसाथ गरेको आख्यानको आधारमा यसलाई सामाजिक मारुनी लोकनाटक भनिन्छ। रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित यस लोकनाटकले आत्मसाथ गरेको कथानक यस प्रकारको छ।

सोरठी मारुनी लोकनाटक पूर्वको जैसिडे राजा र पश्चिमकी हैमती रानीको बिचमा भेट हुनु, विवहा गर्नु, जस्ता प्रसङ्गबाट कथानकको प्रारम्भ भएको पाइन्छ। विवहापछि गर्भ रहनु, सुडेनीको सहयोगमा बच्चा जन्मनु, पण्डितलाई चिना हेराउनको लागि बोलाउनु, पण्डितले सोरठीलाई संसारको मूल परेकी भन्नु, राजाद्वारा समाधानको उपाय खोज्नु, सोरठी संसारको मूल परेकीले पण्डिले समाधानको उपाय नभएको भन्नु, केहि उपाय नलागेपछि

सबैको सहयोगमा सानी सोरठीलाई गंगामा बगाउनु, जस्ता घटनाक्रमले यस लोकनाटकको कथानकमा दुःखतपूर्ण र संकटपूर्ण अवस्थाको सिर्जना गरेको देखिन्छ। यससँगै यस लोकनाटकको जन्म खण्ड समाप्त भएको देखिन्छ। अरुका बच्चाहरूका क्रियाकलापलाई देखि रानीले आफ्नो सानी नानीलाई के भो होला भनि राजासँग विरह पोख्नु र राजाले कर्मको खेलले यसो भएकोले संसार हेरि चित्त बुझाउ भन्दै सान्त्वना दिदैमा बिलौना खण्डको दृश्य समाप्त भएको देखिन्छ। गंगामा बगेकी सोरठीलाई जलारी र मलारीद्वारा उद्धार गर्नु, र मलारीले घरमा लगि पाल्नु, जस्ता घटनाक्रमले यसको कथानकलाई सकारात्मक मोडतर्फ लगेको पाइन्छ। जैसिङे राजा धेरै समयपछि सिकार खेल्न जानु, पानीको प्यासले गर्दा राजा लगायत सबै कुमालेको घरमा पुग्नु, पानी दिन आएकी कुमालेको वेटियालाई सबैले मनपराउनु, राजाले हात माग्नु, राम्रो साहित हेरि विवहा गर्न खोज्नु, विवहाको क्रममा बाबाले दिएको अरु सबै सामग्री सबै चेलीले लगाउने भएकोले मै पनि लगाउछु तर सिन्दुर कसैले नलगाउने भएकोले मैले पनि लगाउदैन भन्नु, यो कुरा राजाले सुनेपछि कुमालेसँग सोधनु, कुमालेले सबै कुरा भनीसकेछि आफ्नो छोरी भएकोले दरवारमा लैजानु, पण्डितलाई दरवारमा बोलाई विना कशुर पाप गर्न लगाएको भनी राजकीय दण्ड दिनु जस्ता घटनाक्रमहरू जलारी र मलारीका साथै सिकार खण्डमा घटेको पाइन्छ। राजाले हैमती रानीलाई भनि लिएको सबै सामग्रीहरू दुःख परेकोले बेचि खाएको प्रसङ्गबाट यस लोकनाटकको कथानकले अकै मोड लिएको देखिन्छ। आफूलाई भनि लिएको सामग्री बेचि खाने राजाको अब कुनै भरोसा नभएको भन्दै रानी माइत गएसँगै यस लोकनाटकको विद्रोह खण्ड सकिएको छ। यसका साथै यस लोकनाटकको कथानक पनि समाप्त भएको पाइन्छ।

२. पात्र

सोरठी मारुनी लोकनाटक अभिनेयात्मक विधा भएकोले यस लोकनाटक प्रदर्शनकाक्रमा प्रत्यक्ष संलग्न हुने व्यत्तीहरूलाई चरित्र वा पात्र भनिन्छ। सोरठी मारुनी लोकनाटकको कथानकले आत्मसाथ गरेको पात्र र यस लोकनाटक प्रदर्शनको क्रममा सहभागीलाई आधार मान्दा यस लोकनाटकमा रङ्गमञ्चीय पात्र र आख्यानगत पात्र गरि दुई प्रकारको पात्र रहेको पाइन्छ।

(१) रङ्गमञ्चीय पात्र

यस लोकनाटकमा प्रत्यक्ष सहभागी हुने व्यत्तीहरूलाई नै रङ्गमञ्चीय पात्र भनिन्छ। यसमा गुरु, मारुनी, पुर्सुङे, सङ्गीतमण्डली, गायममण्डली र जोक्कर आदि पात्रहरू पर्दछन् ।

गुरु

सोरठी मारुनी लोकनाटक प्रदर्शन गर्दा गीत, सङ्गीत र नृत्य आदि पक्षहरूलाई राम्रोसँग निर्देशन गर्न सक्ने क्षमता भएको व्यत्तीलाई नै गुरुमान्ने परम्परा रहेको देखिन्छ। यस लोकनाटकमा गुरुको आवश्यकता पर्दछ। मारुनीलाई र मदलेलाई गीत अनुरुपको सङ्गीत र सङ्गीत अनुरुपको गीत गाउन र बजाउनको साथै त्यसै अनुरुप नाच्न निर्देशन दिने गरेको देखिन्छ ।

मारुनी

सोरठी लोकनाटकको प्रदर्शनकाक्रममा नारीको वेशभूषामा नृत्य गर्ने व्यत्तीलाई नै मारुनी भनिन्छ। मारुनीको भेशभूषा ठाउँ अनुसार फरक रहेको पाइन्छ। समग्रहमा चौबन्धी चोली, रातो पच्छ्यौरी, घलेक, फरिया वा गुन्यू, पटुकी, शिरमा शिरफूल, र स्थानीय गरगहनाहरू हम्मेल, पैजामा लगाएको पाइन्छ। मारुनीले लगाउने वेशभूषाको रङ्ग फरक रहेको पाइन्छ। यस लोकनाटकमा मदले र पुर्सुङेको निर्देशनमा मारुनी नाच्ने गर्दछन् ।

पुर्सुङे

सोरठी मारुनी लोकनाटकको आख्यानगत गीतको बोल र सङ्गीतको ताल अनुरुप मारुनीलाई सहि निर्देशनमा नचाउन सक्ने क्षमता भएको व्यत्तीलाई पुर्सुङे भनिन्छ। यस लोकनाटकमा एक पुर्सुङे रहेको हुन्छ। मारुनीलाई माया गर्ने गीत र सङ्गीतको तालमा नचाउने व्यत्तीलाई पुर्सुङे भनिन्छ। पुर्सुङे पनि परम्परागत वेशभूषामा सजिएको पाइन्छ। टाउकामा सेतो पगरी, शिरफूल, स्टकोट सेतो फरिया वा जामा, पैजामा आदि लगाएको पाइन्छ ।

सङ्गीतमण्डली

सोरठी मारुली लोकनाटकमा प्रचलित गीतहरूलाई सुमधुर बनाउनको लागि त्यसमा अभिनय गर्ने पात्र मारुनी र पुर्सुङ्गेलाई ताल दिनको लागि नेपाली मौलिक वाद्यवादन मादल, झ्याली, पैजामा, ढोलक र बाँसुरी आदि बजाउने व्यत्तीहरूको समुहलाई नै सङ्गीतमण्डली भनिन्छ । यस लोकनाटकमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण भूमिका मादलको रहेको हुन्छ ।

गायकमण्डली

गुरुले निकालेको सोरठी कथामा आधारीत दुःख, सुख, मिलन र विछोडका गीतलाई लयबद्ध तरिकाले गाउने व्यत्तीहरूको समुहलाई गायकमण्डली भनिन्छ । यस गीतमा चासो भएको जोसुकै पनि यस मण्डलीमा सहभागी भएको देखिन्छ ।

जोक्कर

यस लोकनाटकको प्रदर्शनको अबधिमा उपस्थित दर्शकहरूलाई असामान्य खालको वेशभूषामा सजिई अनौठा खालका क्रियाकलाप गरी दर्शकहरूलाई हँसाउने खालको पात्रलाई जोक्कर भनिन्छ । यस पात्र पनि कुनै ठाउँमा लोप भैसकेको देखिन्छ । यसले मदले र मारुनीलाई जिस्काई दर्शकलाई हँसाउँदछ ।

(२) आख्यानगत पात्र

सोरठी मारुनी लोकनाटकको आख्यानमा उपस्थित पात्रलाई आख्यानगत पात्र भनिन्छ । यसमा जैसिङे, राजा, हैमती रानी, सोरठी, पण्डित, कुमाल, कटुवाल र सुडेनी आदि पात्रहरू रहेको पाइन्छ ।

जैसिङे राजा

जैसिङे राजालाई सोरठी लोकनाटकको एक राजा, प्रमुख पात्र, सोरठीको पिता, धर्मप्रति आस्था राख्ने, जातिय भेदभाव नराख्ने, बहू विवहा प्रथालाई आत्मसाथ गर्ने, न्यायप्रेमी, सोझो र पत्नीप्रिय नभएको पात्रको रूपमा यस लोकनाटकको कथानकमा उपस्थित गराएको छ ।

हैमती रानी

यस लोकनाटकमा हैमती रानीलाई राजाको कान्छी रानी, सोरठीको आमा, मुख दर्शक, निर्दोष, सन्तानलाई माया गर्ने, भावुक, विद्रोही, आफ्नो निर्णय लिन सक्ने पात्रको रूपमा यस लोकनाटकको कथानकमा चित्रण गरिएको छ ।

सोरठी

सोरठीलाई राजा जैसिङे र हैमती रानीको छोरी, प्रमुख नारी पात्र, भाग्मानी, विद्रोही, केन्द्रीय र आफ्नो निर्णय आफै लिन सक्ने पात्रको रूपमा यस लोकनाटकको कथानकमा चित्रण गरिएको छ ।

जैसी पण्डित

यस लोकनाटकको खलनायक, निर्दोष बालिका आमा र बाबालाई अपराध गराउने पात्र, अपराधि मनोवृत्ति भएको, राजकीय सजाय पाएको, देश निकालीयको पात्रको रूपमा यसलाई यस लोकनाटकको आख्यानमा चित्रण गरिएको छ ।

कुमाल

यस लोकनाटकमा कुमाल सहयोगी, संरक्षक, आफ्नो औकातलाई बुझ्ने, आफूले पालेको छोरी राजाको छोरी भएको थाहाँ पाउँदा खुशी हुने, दयालु स्वाभाव भएको र कमलो मन भएको पात्रको रूपमा चित्रण गरिएको छ ।

अन्य पात्रहरूमा

रानीलाई बच्चा जन्माउन सहयोग गर्ने सुडेनी र सूचना आदान प्रदान गर्ने कटुवाल र सुनुवारलाई राजाको सहयोगी पात्रहरूको रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ ।

३ संवाद

सोरठी मारुनी लोकनाटकको आख्यानमा ठाउँ-ठाउँमा गीति संम्वादहरू रहेको पाइन्छ । राजा र रानी, राजा र कटुवाल, जलारी र मलारी, पण्डित र राजा आदिको बिचमा

मूख्य संवाद भएको छ । यस लोकनाटकमा प्रयोग भएको संवादहरूले स्थानीय भाषाहरूलाई आत्म साथ गरेको पाइन्छ । यस लोकनाटकको संवादहरू पछाडी परिशिष्ठ दुईमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४ अभिनय

सोरठी लोकनाटक गाउँघरका आँगन, चौर, चौतारो, जस्ता खुल्ला ठाउँहरूमा प्रदर्शन गरिने भएकोले यस लोकनाटमा आङ्गिक, वाचिक र आहार्य अभिनय रहेको पाइन्छ । यी सबैको चर्चा तल गरिएको छ ।

(१) आङ्गिक अभिनय

सोरठी लोकनाटक प्रदर्शनकाक्रममा यसमा सहभागी हुने पात्रहरूले गीतको बोल र मौलिक सङ्गीतको ताल अनुरुप हात, खुट्टा र कम्मर वा शरिरका विभन्न भागहरू उठाउँने, बसाउँने र मर्काउँने भएकाले यस लोकनाटकमा प्रसस्तमात्रा आङ्गिक अभिनय रहेको पाइन्छ । यी आङ्गिक अभिनयको कारणले नै यस लोकनाटक रमाईलो भएको महसुस गर्न सकिन्छ ।

(२) वाचिक अभिनय

यस लोकनाटकमा पनि गुरुबाले निकालेको सोरठी कथाका विभिन्न गीतहरूलाई मारुनी र पुर्सुङे र मदलेले पनि गाउदै अभिनय गर्ने परम्परा रहेकोले यस लोकनाटकमा वाचिक अभिनय रहेको पाइन्छ ।

(३) आहार्य अभिनय

कुनै पुरुष पात्रले नारीको वेशभूषामा सजिई अभिनय गर्दछ भने त्यसलाई नै आहार्य अभिनय भनिन्छ । यस लोकनाटकमा पनि मारुनी बनी अभिनय गर्ने परम्परा रहेकोले यसमा आहार्य अभिनय रहेको देखिन्छ । यसको चर्चा मारुनी पात्रमा गरिएको छ ।

५ उद्देश्य

सोरठी लोकनाटक प्रदर्शन गर्नुको मुख्य उद्देश्य स्थानीय बासीन्दाहरूलाई मनोरञ्जन दिनु, चाडपर्वलाई हर्षउल्लासमय बनाउनु, सामाजिक, नैतिक शिक्षा दिनु, परम्परागत भेशभूषा, शैली, विधिविधाका र वाद्यवादनका सामग्रीलाई संरक्षण गर्नु, यस लोकनाटक मार्फत आर्थीक सङ्कलन गरी ग्रामीण विकासको निर्माणमा काम लगाउनु आदि रहेको पाइन्छ।

६ द्वन्द्व

सोरठी मारुनी लोकनाटकको आख्यानगत पात्रहरूको बिचमा प्रसस्त मात्रामा द्वन्द्व भएको देखिन्छ। यस लोकनाटकको आख्यानगत पात्रहरूको बिचमा विभिन्न प्रसँगमा आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्व रहेको देखिन्छ।

यस लोकनाटकमा सुडेनी र पण्डित आफू कहाँ लगाउने आवश्यक सामग्री नहुँदा राजाको दरवारमा जाउकी नजाउ भन्ने बिचमा नजाउ भने राजाको हुकुम जाउ भने कपडा नहुने बिचमा, राजाले बच्चालाई बगाउने की नबगाउने भन्ने बिचमा, अरुका बच्चाहरू खेलेको देख्दा रानीको मनमा, जलारी र मलारीको बिचमा भित्रको भएको बस्तु लग्ने की बाहिरको लग्ने भन्ने बिचमा आन्तरिक द्वन्द्व रहेको पाइन्छ।

विवहाको समयमा सोरठीले बाबाले दिएको सिन्दुर लगाउदैन भन्नु, बालिकालाई पण्डितको भनाई अनुरुप गंगामा बगाउदा, राजाले पण्डितलाई देश निकाला गर्दा र रानीले घर छोडी जादाको स्थितिमा बाह्य द्वन्द्व रहेको देखिन्छ।

७ परिवेश

सोरठी मारुनी लोकनाटकमा आख्यानगत परिवेश र अभिनयगत परिवेश रहेको पाइन्छ। आख्यानगत परिवेशमा लौकिक र अलौकिक परिवेश रहेको देखिन्छ। अभिनयगत परिवेशमा देश, काल र वातावरण पर्दछ।

सोरठी मारुनी लोकनाटकले आत्मसाथ गरेको आख्यानगत परिवेशमा अलौकिक परिवेशमा जन्मिना बित्तिकै गंगामा बगाइएकी बालिका जीवित रहनु, चिना हेरी बालिकाको

भाग्य निधारण गरिदिनु, विवाहको मण्डवमा बसेको बाबुलाई सोरठीले चिन्न सक्नु आदि घटनाक्रमले अलौकिक परिवेशको चित्रण गरिएको देखिन्छ ।

सोरठी मारुनीको लौकिक परिवेशमा तत्कालीन नेपाली समाजमा घट्ने यथार्थको चित्रण पाइन्छ । राजाले विवहा गर्नु, रानीलाई वेथा लाग्नु, सुडेनीले बच्चा जन्माउन सहयोग गर्नु, कटुवालले सञ्चारको काम गर्नु र दोसीलाई सजाए दिनु आदि घटनाक्रमहरू यसमा पर्दछन ।

सोरठी मारुनी लोकनाटकको अभिनयगत परिवेश हेर्दा यस लोकनाटक प्रदर्शन गर्ने ठाउँहरू, वातावरण, समय आदि पर्दछ । चाडपर्व आएको हर्षउल्लासमय वातावरण रहेको पाइन्छ । यस लोकनाटकको प्रर्दशन गर्ने समयलाई हेर्दा तिहार पर्वको समय रहेको पाइन्छ । तत्कालीन स्थानहरू हेर्दा ग्रामीण परिवेश रहेको पाइन्छ ।

यस लोकनाटकको आख्यानगत स्थानको परिवेशलाई हेर्दा राजाको दरबार, गंगा नदी, मलारीको घर आदि पर्दछ । यस लोकनाटकको आख्यानमा देखिएको आशा, निराशा, प्रेम, बिछोड, आदि घटनाहरूले यस लोकनाटकको कथानकमा करुणामय कौतुहलमय र जिज्ञासुमय वातावरयाको सिर्जना गरेको देखिन्छ ।

८ सङ्गीत र लय

सोरठी मारुनी लोकनाटकमा परम्परादेखि नै प्रयोगमा आएका मादल, झ्याली, बाँसुरी, ढोलक र पैजामाबाट सङ्गीतको सिर्जना गरिएको पाइन्छ । यस लोकनाटकमा मादलले सङ्गीतको राम्रो भूमिका खेलेको देखिन्छ । ठाउँ अनुसार सङ्गीतको ताल र गीतको लय फरक हुनसक्छ । सङ्गीतको सुम्यता र लयको माधुर्यले यस लोकनाटकलाई उत्कृष्ठ बनाएको देखिन्छ ।

९ भाषा

सोरठी लोकनाटकको गीतमा मानक नेपाली भाषा भन्दा लोक स्तरीय भाषाको प्रयोग भएको देखिन्छ । लोकसमुदायका मानिसहरूले श्रुतिपरम्परामा गाउदै आएकोले ठाउँ अनुसार स्थानीय भाषिकाको प्रभाव परेको देखिन्छ । मानक नेपाली भाषाका शब्दलाई परिवर्तन गरिएको देखिन्छ । परिवर्तीत शब्दहरूमा करिम, लेखनी, आवन, वेथाइ, लेउन,

नाहि, माई, जानथे, बालखु, हामरो, हुकुम, खिलाए, जावन, हामरो आदि प्रयोग भएको भएको पाइन्छ । यसको मानक शब्दहरूमा कर्म, लेख्ने, आउन, वेथा, लेउ, छैन, आमा, जान्थे, बालक, हाम्रो, आदेश, खुवाए, जाउन र हाम्रो आदि रहेकको पाइन्छ । साथै यस लोकनाकमा हिन्दी भाषाको प्रभाव पनि रहेको देखिन्छ । जस्तै तुमारा, भैया, वेटिया, आदि शब्दहरू यस लोकनाटकको गीतमा रहेको पाइन्छ । मगर भाषको मारुनी, कटुवाल, सन्दुक जस्ता शब्दहरू पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । यस प्रकारको सोरठीमा विभिन्न भाषाहरूको प्रभाव परेको देखिन्छ ।

श्रुतिपरम्परामा गाउदै जानुपर्ने भएकोले लयमा मिठास ल्याउनको लागि शब्दहरूमा प्रसस्तमात्रामा फेरबदल गरिएको पाइन्छ । यति गर्दा पनि भाषामा कतै पनि खजमज भएको पाइदैन । त्यसको विपरित शब्दको घुमाईको कारणले थप सङ्गीतमय भएको पाइन्छ । यस लोकनाटकको भाषामा आलङ्कारीक बिम्ब र प्रतिक प्रयोग भएको पाइन्छ । बर्ण योजनाको तहमा पनि अनुप्रासिय शैलीगत ढाँचाको प्रयोग पाइएकोले यस लोकनाटकको भाषा काव्यात्मक बन्नुको साथै माधुर्यता पनि थपिएको छ ।

१० शैली

सोरठी मारुनी लोकनाटक आख्यानको गीति अंश र मौलिक सङ्गीतको तालमा पुरुष पात्रले नारी वेशभूषामा सजियर अभिनय गर्ने भएकोले यस लोकनाटकको शैली मारुनी शैली हो । यस लोकनाटकले आत्मसाथ गरेको गीति आख्यानलाई हेर्दा संवादात्मक, प्रश्नात्मक, वर्णात्मक आदि शैलीको पनि प्रयोग भएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित लोकनाटक मध्ये सोरठी लोकनाटक पनि एक हो । यस लोकनाटकले पनि आफ्नै पचिाहन र अस्तित्त्व बनाएको देखिन्छ । यस लोकनाटकको आख्यानलाई हेर्दा नेपाली समाजमा घट्ने गरेका र घट्दै आएको घटनाहरूलाई आत्मसाथ गरेकोले यस क्षेत्रमा पनि लोकप्रिय बनेको देखिन्छ। यस लोकनाटकको यस भेगमा प्रदर्शनको तयारी ठाउँ अनुसार फरक परेको पाइन्छ । तर पनि मुख्यतया गाई तिहारे औंशीका दिनदेखि सुरु गरि हर्षउल्लासमय वातावरणको साथमा गाउँघरको सबै घरमा नपुगुन जेल प्रदर्शन जारी राखिन्छ । मङ्सिर महिनाको कुनै राम्रो दिन हेरी विविध विधिविधानका साथ समापन गर्ने परम्परा रहेको पाइन्छ ।

४.४ रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको उठान र बैठान प्रक्रिया

मारुनी लोकनाटक विविध विधिविधान पूरा गरेर मात्र सुरू र अन्त्य गरिने लोकनाटक हो । तसर्थ यस लोकनाटकलाई जुनसुकै समयमा प्रदर्शन गर्न सकिदैन । त्यस कारण रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा ठाउँ अनुसार विधिविधानका प्रक्रिया सुरूगर्ने दिन फरक रहेको पाइन्छ । साउने संक्रान्तिका दिन साँझ राँको फाल्नुभन्दा पहिले मारुनी नाचमा प्रयोग हुने वाद्यवादनका सामग्रीलाई भोगदिई तिनीहरूलाई बजाई गीतका केहि अंश गाएर सो दिन देखि नाचगान खुलेको मानिन्छ। यसरी सुरू भएको मारुनी लोकनाटक ठाउँ अनुसार प्रदर्शनको लागि तयारी पनि फरक समयमा गरेको पाइन्छ। कतै बडादशैंको कालरात्रीको दिन त कतै गाई तिहारे औँशी दिन राति विविध विधिविधानका साथ तयारी गरेको पाइन्छ। अहिले आएर विविध कारणवस गाई तिहारे औँशीका दिन विविध विधिविधानका साथ गुरुबाको घरमा जम्माभई तयारी गर्ने गरिन्छ। यी दुई मितिमा तयारी भइसकेपछि भैलोसँगै कतै गाई तिहारदेखि नै त कतै भाइ टीकाको दिन साँझबाट प्रदर्शन गर्न सुरु गरेको पाइन्छ। यसरी भैलोसँगै गाउँघरका सम्पूर्ण घर-घरमा प्रदर्शन गरी नसक्दासम्म प्रदर्शन गरी रहने परम्परा रहेको छ। भने समापन मङ्सिर महिनाको राम्रो दिन वा श्री पञ्चमीको दिनमा विविध विधिविधानका साथ अन्त्य गरिन्छ। यस प्रकार मारुनी लोकनाटकको आदि, मध्य, अन्त्यको निश्चित विधिविधान पूरा गरी सकेपछि मात्र यस लोकनाटक पूर्ण हुने भएकोले यसको बारेमा चर्चा तल गरिएको छ।

४.४.१ प्रथम चरण : मारुनी लोकनाटकको उठान प्रक्रिया

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको यस चरणको प्रक्रियाहरूलाई तल चर्चा गरिएको छ।

(१) सङ्गीत मार्फत देवीदेवताको मान राख्नु

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटक धेरै ठाउँहरूमा गाई तिहारे औँशीका दिन साँझपख गुरुबाको घरमा यस लोकनाटकसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण व्यक्तीहरू जम्माभई मारुनी बन्ने लोग्ने मानिसलाई महिलाको कपडा र गरगहना लगाई

दिएर मारुनी बनाउछन् भने एक जना पुरुषलाई फेटा जामा इष्टकोट लगाई दिई पुर्सुङे बनाउदछन्। त्यसपछि गुरु मदलेले मादल बजाउछन्। त्यसको साथमा अन्य वाद्यवादनको सामग्री बजाउछन् यसलाई नै सङ्गीत मार्फत देवीदेवताको मान राख्नु भनिन्छ। यस चरणको सङ्गीत बजाउदा एकहोरो रूपमा बजाइन्छ। त्यसपछि मारुनी, मदले र पुसुङे लगाएत सबैले यसमा प्रयोग हुने वाद्यवादनको समग्रीलाई ढोगी यस नाच अवधि भर कुनै पनि अकल्पनिय घटना नघटोस् भनि प्राथना गर्दछन्।

(२) मारुनी लोकनाटकको उत्पत्तिको जानकारी दिनु

मारुनी लोकनाटकको उत्पत्ति सम्बन्धि जानकारी दिने प्रक्रिया देवीदेवतालाई मान राखी सकेपछि यस चरणको सुरु हुन्छ। यसमा पहिले आफ्नो गुरुको आरधना गरिन्छ। त्यसपछि मारुनी लोकनाटकमा प्रयोग हुने वाद्यवादन सामग्री कसरी बने, बजाउन कसले सुरु गरे भन्ने बारेमा संक्षिप्त बर्णन गरेको पाइन्छ। जुन यस प्रकारको छ।

पहिले समझेउ हामरो गुरुलाई
हामरो गुरुको पावै सरन
उहि र पछि समझेउ मादल झेलीलाई
कुन काठको मादल बानाए
खमारी काठैको मादल बनाए
कौन छालाको मादल मोराए
मिरगुको छालाको मादल मोराए
कौन ल्वाहको झेली बनाए
काँसै ल्वाहको झेली बनाए
कौन ल्वाहको पैजारु बनाए
काँसै ल्वाहको पैजरु बनाए
यिनै मादल यिनै झेली कसले बनाए
भोले नाथ महादेवले बनाए
सगरमा सुहाई जाला काली बादलु
धरतीमा सवाइजाला झेली मादल
चारै दिशा चारै कुनाका शिमे भूमे

परिम हामी तिमरो सरन

(स्रोत व्यक्तिहरु :सुनिलस्मृति गा.पा. १ का नाइके, कृष्ण कवर, लुङ्ग्री गा.पा. का तेज बहादुर खडेका)

(३) देवीदेवताको मङ्गलगान गर्नु

मारुनी लोकनाटकको जानकारीमा दिई सकेपछि उहि परिवेशमा ठाउँ अनुसारको देवी देवता सम्झेर प्रतेक देविदेवलाई पुकार गरिन्छ। यसलाई नै देवीदेवताको मङ्गलगान गर्ने भनिन्छ। मारुनी लोकनाटक प्रस्तुत गर्दा सहभागी हुने कसैलाई पनि प्रदर्शनको अवधिभर केहि नहोस भन्ने उद्देश्य राखी यस चरणको थालनी गरेको पाइन्छ। यस चरणमा तेत्तीसकोटी देवीदेवताका साथै स्थानीय देवीदेवता र स्थानीय जल भूमी देउराली चारै दिशा चारै कुनालाई सम्झी मङ्गलगान गरिन्छ। जुनको गीती अंश यस प्रकारको छ।

ईश्वर र बाबाजीउलाई सम्झी राखौला
हाम हरे मारूलेलाई रसुवा
यति खेर गुरुलाई सम्झी राखौंला
हाम हरे मारूलेलाई रसुवा
सरस्वती देउतालाई सम्झी राखौंला
हाम हरे मारूलेलाई रसुवा
पूवै केरे देउतालाई सम्झी राखौंला
हाम हरे मारूलेलाई रसुवा
रामै रसुओ हो रामै रसुओ
हाम हरे वराहले रामै रसुओ
सूर्य चन्द्र देउतालाई सम्झी राखौंला
हाम हरे मारूलेलाई रसुवा
भूमे केरे देउतालाई सम्झी राखौंला
हाम हरे मारूलेलाई रसुवा
सीमे केरे देउतालाई सम्झी राखौंला
हाम हरे मारूलेलाई रसुवा
रामै रसुओ हो रामै रसुओ

हाम हरे वराहले रामै रसुओ

पशुपति देउतालाई सम्भी राखौँला

हाम हरे मारूलेलाई रसुवा

कैलासनाथ केरे देउतालाई सम्भी राखौँला

हाम हरे मारूलेलाई रसुवा

दक्षिण केरे कालीका देउतालाई सम्भी राखौँला

हाम हरे मारूलेलाई रसुवा

तेत्तिस कोटी केरे देउतालाई सम्भी राखौँला

हाम हरे मारूलेलाई रसुवा

रामै रसुओ हो रामै रसुओ

हामहरे वराहले रामै रसुओ

मष्ट केरे देउतालाई सम्भी राखौँला

हाम हरे मारूलेलाई रसुवा

आकासै केरे देवतालाई देउतालाई सम्भी राखौँला

हाम हरे मारूलेलाई रसुवा

यति खेर मादलुलाई सम्भी राखौँला

हाम हरे मारूलेलाई रसुवा

खेलन देउ हो खेलन देउ

हो सेवा लिन देउ देउ मलाई

हाम्रो पालो हाँस्छौँमा खेल्छौँ हो सरन नाथकोमा

रिडी घुमी तिमरो सरन रिडी घुमी तिमरो सरन

रक्षा गरे हे सरस्वती माई परिम हामी तिमरो सरन

रिडी घुमी तिमरो सरन रिडी घुमी तिमरो सरन

रक्षा गरे हे शिव पार्ववती परिम हामी तिमरो सरन

रिडी घुमी तिमरो सरन रिडी घुमी तिमरो सरन

रक्षा गर हे काली देवी परिम हामी तिमहरो सरन

रिडी घुमी तिमरो सरन रिडी घुमी तिमरो सरन

रक्षा गरे हे बराह देव परिम हामी तिमरो सरन

रिडी घुमी तिमरो सरन रिडी घुमी तिमरो सरन

रक्षा गरे हे पशुपती नाथ परिम हामी तिमरो सरन

रिडी घुमी तिमरो सरन रिडी घुमी तिमरो सरन

रक्षा गरे हे कैलास नाथ परिम हामी तिमरो सरन

रिडी घुमी तिमरो सरन रिडी घुमी तिमरो सरन

रक्षा गरे हे गोरख नाथ परिम हामी तिमरो सरन

रिडी घुमी तिमरो सरन रिडी घुमी तिमरो सरन

रक्षा गरे हे रैना देवी परिम हामी तिमरो सरन

रिडी घुमी तिमरो सरन रिडी घुमी तिमरो सरन

रक्षा गरे हे सिद्धबाबा परिम हामी तिमरो सरन

रिडी घुमी तिमरो सरन रिडी घुमी तिमरो सरन

रक्षा गरे हे भैरव देव परिम हामी तिमरो सरन

रिडी घुमी तिमरो सरन रिडी घुमी तिमरो सरन

रक्षा गरे हे चारै दिशाका तेत्तीस कोटी देव

परिम हामी तिमरो सरन

रिडी घुमी तिमरो सरन रिडी घुमी तिमरो सरन

रक्षा गरे हे सिमे भूमे देव परिम हामी तिमरो सरन

(स्रोत व्यक्तिहरु : लुङ्ग्री गा. पा. ५ का रामसर खडेका, तेज बहादुर खड्का, सुनिलस्मृति गा.पा १ का नाइके र कृष्ण कवर र अरु गायक मण्डली, रोल्पा न. पा. ५ का बाम घर्ती)

(४) गहना कपडा पहिऱ्याउने गीत

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पुर्वी भेगमा मारुनी बनाउने चलन कुनै ठाउँमा रहेको छ भने कुनै ठाउँमा लोप भैसकेको छ। यस चरणमा गाई तिहारे औँशीको दिन गुरुबाको घरमा यस लोकनाटकसँग सम्बन्धित मानिसहरू जम्माभै पुरुषलाई मारुनी बनाउने परम्परा रहेको छ। मारुनी लोकनाटक प्रदर्शनकोक्रममा सोहि पहिरनमा मारुनी नाच्ने परम्परा रहेको छ। यस चरणमा गाईने गीतको बोल यस प्रकारको छ।

हाहै माथै बाध्ने मुजेरो पैरे पैरे बाहिर निस्क्यो मारुनी

लोकै पञ्चले हेर्छन् तिम्रो राम हो दिन लेखेको मारुनी भएछौ

शिरै लाउने टिकीया पैरे पैरे बाहिर निस्क्यो मारुनी

लोकै पञ्चले हेर्छन् तिम्रो राम हो दिन लेखेको मारुनी भएछौ

आँखै लाउने गाजलु पैरे पैरे बाहिर निस्क्यो मारुनी

लोकै पञ्चले हेर्छन् तिम्रो राम हो दिन लेखेको मारुनी भएछौ

दन्तै लाउने मिगीया पैरे पैरे बाहिर निस्क्यो मारुनी

लोकै पञ्चले हेर्छन् तिम्रो राम हो दिन लेखेको मारुनी भएछौ

गलै लाउने हमेली पैरे पैरे बाहिर निस्क्यो मारुनी

लोकै पञ्चले हेर्छन् तिम्रो राम हो दिन लेखेको मारुनी भएछौ

कुमै लाउने चोलीया पैरे पैरे बाहिर निस्क्यो मारुनी

लोकै पञ्चले हेर्छन् तिम्रो राम हो दिन लेखेको मारुनी भएछौ

कम्मर बाँध्ने पटुकी पैरे पैरे बाहिर निस्क्यो मारुनी

लोकै पञ्चले हेर्छन् तिम्रो राम हो दिन लेखेको मारुनी भएछौ

घाटै लाउने घागरु पैरे पैरे बाहिर निस्क्यो मारुनी

लोकै पञ्चले हेर्छन् तिम्रो राम हो दिन लेखेको मारुनी भएछौ

गोडी पैरे पैरे बाहिर निस्क्यो मारुनी

लोकै पञ्चले हेर्छन् तिम्रो राम हो दिन लेखेको मारुनी भएछौ

यसै क्रमले स्थानीय नारीले लगाउने वेशभूषाहरू गाउदै जाने परम्परा रहेको छ ।

(स्रोत व्यक्तिहरु : रोल्पा न. पा. ३ खुमेलका श्यामलाल गुरुङ नन्द घर्ती भुपेन्द्र मगर)

४.४.२ मध्यम चरण : देवीदेवताको बन्धन बाधेपछि बन्धन नफुकाउँदासम्म प्रस्तुत गरिने प्रक्रियाहरू

यस चरणमा भैलो खेल्ने, मारुनी लोकनाटकको केहि अंशहरू प्रदर्शन गर्ने, दान माग्ने, आशिक दिने, आदि पर्दछ । यिनीहरूको चर्चा तल गरिएको छ ।

(१) भैलो खण्ड

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा भैलोसँगै जोडेर मारुनी लोकनाटक प्रदर्शन गर्ने परम्परा रहेको छ । पहिला भैलो खेलिसकेपछि मारुनी लोकनाटकको केहि भाग प्रदर्शन गर्ने परम्परा रहेको पाइन्छ । भैलो खेल्दा भैलो भटया्उने व्यत्ती अरु मानिस र मादलेको बिचमा उभिई भट्याउने गर्दछन् । मादलेहरू गोलो घेरामा वरिपरि घुम्दछन् । यसको गीति अंश यसप्रकारको छ ।

सखी हो	भाइले
मिलाएर नाच	भाइले
लहरैसँगै	भाइले
फर्कीएर नाच	भाइले
सबै भाइ हो	भाइले
एकै जुटले	भाइले
एकैरूपले	भाइले
आयौं हामी	भाइले
हाँस्दै खेल्दै	भाइले
आयौं हामी	भाइले
घरदैलोमा	भाइले
बाच्या थ्यौंर	भाइले
मर्ने यसैगरी	भाइले
नाच्ने छैनन्	भाइले

गाउने छैनन्	भाइले
बाच्यौं भने	भाइले
यसै गरि	भाइले
नाचौंला	भाइले
पञ्चै भाइको	भाइले
आशिसले	भाइले
घरैभरि	भाइले
दामा दौलत	भाइले
लवन खवन	भाइले
घरै भरी	भाइले
दामादौलत	भाइले
फल्दै जावस्	भाइले
चारैतिर	भाइले
वस्तु भाउले	भाइले
भरिजावस	भाइले
पञ्च भाइको	भाइले
आशिसले	भाइले
पुगि जावस	भाइले

(स्रोत व्यक्तिहरु : नेत्र बहादुर खत्री, तुल्सी सुनार, दोमे कवर, इन्द्र बहादुर के. सी. घोडागाउँ, रामसर खट्का, टुके विष्ट बडाचौर)

(२) दान माग्ने खण्ड

भैलो र मारुनी लोकनाटकको केहि अंश प्रदर्शन गरेपछि दान माग्ने खण्ड सुरू हुन्छ। यस चरणमा गाईने गीतहरू मारुनी लोकनाटकको उत्पत्ति सम्बन्धित हुन्छ। छोटकरीमा गाएको गीतिअंश यस प्रकारको छ।

पाऊ हो कि जाउ घर जाऊ हो रघुपति

जाऊ हो की पाऊ हो रघुपति

(स्रोत व्यक्तिहरु : नेत्र बहादुर खत्री, कटुवाल, कृष्ण कवर घोडागाउँ)

(३) आशिक खण्ड

दान प्राप्त गरिसकेपछि घरवेटीलाई आशिक दिने परम्परा पनि रहेको पाइन्छ । यस चरणको गीतमा जुन सुकैमा सफलता हात परोस, सोचेको पुगोस भन्ने कामना गर्दै आशिक दिएको पाइन्छ । यस चरणमा मदले र मारुनी नाच्ने परम्परा रहेको पाइन्छ । कतै मारुनी मात्रै नाचेको पनि पाइन्छ । यसको रमाईलो पक्ष के छ भने घरवेटीले दान स्वरुप सुपोमा दिएको रोटीहरू बत्तिलाई मारुनीले हातमा राखी नचाउने गर्दछन् । नाचि सकेपछि मारुनीले आशिक दिने परम्परा रहेको छ । यस खण्डमा गाईने गीतको नमुना यस प्रकारको छ ।

यो घरका सबै कुरा दुवो पाती झैं
मौलाई रहन वरपिपल टोपेले हो
दुवो पाती झैं मौलाई रहन वरपिपल टोपेले हो ।

(स्रोत व्यक्तिहरु : नेत्र बहादुर खत्री, कटुवाल, कृष्ण कवर, दोमे कवर घोडागाउँ)

४.४.३. अन्तिम चरणल : मारुनी लोकनाटकको बैठान प्रक्रिया

यस चरणमा बिदा माग्ने खण्ड, गरगहना र कपडाहरू फुकाउने प्रक्रिया, बाचा बाध्ने प्रक्रिया, भोग दिने प्रक्रिया आदि पर्दछ ।

(१) बिदा माग्ने प्रक्रिया

विशेषतः गाई तिहारे औँशीमा विविध विधिविधानकासाथ सुरू गरिएको यस लोकनाटकमा यस चरणमा आई पुग्दा बिदा माग्ने परम्परा रहेको छ । यसमा मारुनी लोकनाटकसँग सम्बधित व्यत्तीहरूले मङ्गलगान गर्दा सम्झीएका सम्पूर्ण देवीदेवता गुरुसँग बिदा माग्ने परम्परा रहेको छ । यस खण्डको गीति अंश यस प्रकारको छ ।

बिदा देउ गुरु बिदा देउ
सिमे भूमे देवता बिदा देउ
विदा देउ बिदा देउ
तेत्तीस कोटी देवीदेवता बिदा देउ

(स्रोत व्यक्तिहरु : रोल्पा न. पा. ५ का बामबहादुर घर्ती, महेन्द्र थापा, सुनिलस्मृति गा.पा १ का नेत्र बहादुर खत्री, कटुवाल, कृष्ण कवर)

यसैक्रमले मङ्गलगानमा सम्झीएका सम्पूर्ण देवीदेवताहरूलाई सम्झदै बिदा मागेको पाइन्छ ।

(२) मारुनीले लगाएका सामग्री फुकाउने प्रक्रिया

बडा दशैंको काल रात्री होस वा गाई तिहारे औँशीमा विविध विधिविधानका साथ मारुनीलाई लगाई दिएको गरगहाना कपडाहरू यस खण्डमा वा चरणमा फुकाउले परम्परा रहेको पाइन्छ। मारुनी बनेको पुरुषलाई पुरुषको भेशमा लिनको लागि उसले लगाएको सम्पूर्ण सामग्रीहरूलाई गीत मार्फत क्रमस निकालदै जाने परम्परा रहेको छ। यस चरणको गीति अंश यस प्रकारको छ ।

शिरमा लगाउने वरकी झिकी राखन हे मारुनी
यो मनको विरह सम्झी राखे है मारुनी
सा रीतु होई जामला भेट

जीउमा लगाउने चोलिया झिकी राखन हे मारुनी
बाचीयो भने हे मारुनी सा महिना सङ्गै मनाउला

कमरैमा लगाउने फरिया झिकी राखन हे मारुनी
मरियो भने अकैले मनाउला बाचियो भने सा रीतु सङ्गै जनउला

धुममा धुम बज्ला मेरो मादल सा रीत जनाउला
मरियो भने हे मारुनी स्वरगैमा होई जाम्ला भेट
बाचियो भने सा रीतु सङ्गै जनउला

गलैमा लगाउने हम्वेलि झिकि राखन हे सिँगारू
हिजो थियौ सिँगारू आजैवाट मरिदको भेष

कमरैमा लगाउने पटुकी झीकि राखन हे मारुनी
हिजो थियौ सिँगारू हो आजैबाट मरिदको भेष

(स्रोत व्यक्तिहरु : घोडागाउँ का नेत्र बहादुर खत्री, कटुवाल, कृष्ण कवर गुम्चाल का चेतलाल खडेका, का राम बहादुर बुढा)

यहि क्रमले मारुनीले लगाएको सम्पूर्ण वेषभूषाहरू झीग्दै जाने परम्परा रहेको छ ।

(३) बाचा बाधने प्रक्रिया

मारुनी लोकनाटकको अन्तिम चरणमा यसलाई पनि अनिवार्य रूपमा लिएको पाइन्छ। मारुनीले लगाएको सम्पूर्ण समग्रीहरू फूकालि सकेपछि यस चरणको सुरू हुन्छ। यस चरणको गीति अंश यस प्रकारको छ।

बाचियो भने हे गुरु जिउ बाचीयो भने हे गुरु जिउ
आउने सा रीतु जनाउला
मरियो भने हे गुरु जिउ मरियो भने हे गुरु जिउ
आउने सा रीतु अर्कैले जनाउला
बाचीउ भने हे मदले बाचीउ भने हे मदले
आउने सा रीतु जनाउला
मरियो भने हे मदले मरियो भने हे मदले
आउने सा रीतु अर्कैले जनाउला
बाचीउ भने हे मारुनी बाचीउ भने हे मारुनी
आउने सा रीतु जनाउला
मरियो भने हे मारुनी मरियो भने हे मारुनी
आउने सा रीतु अर्कैले जनाउला
बाचीउ भने हे गायक मण्डले बाचीउ भने हे गायक मण्डले
आउने सा रीतु जनाउला
मरियो भने हे गायक मण्ले मरियो भने हे गायक मण्डले
आउने सा रीतु अर्कैले जनाउला

(स्रोत व्यक्तिहरु : घोडागाउँ नाइके, जौलिपोखरी का राम बहादुर खत्री, अरेस का जगे वि. क.)

यसै क्रमले मारुनी नाचसँग सम्बन्धीत सम्पूर्णसँग विदा माग्ने परम्परा देखिन्छ।

(४) वाद्यवादन सामग्रीलाई भोग दिने प्रक्रिया

यस चरणमा मारुनी लोकनाटकमा प्रयोग भएका वाद्यवादनको सामग्रीहरू लगायत देवीदेवतालाई भाले र पोथी काटी भोग दिने परम्परा रहेको छ। यसरी भोग दिइसकेपछि सम्पूर्ण यस मारुनी लोकनाटकको विधिविधान पूरा हुन्छ।

४.५ निष्कर्ष

प्रस्तुत परिच्छेदमा रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको परम्परा, वर्गीकरण, र विश्लेषण गरिएको छ । सामाजिक, सांस्कृतिक र भौगोलिकका साथै जातीय रूपमा यस भेग विविधताले भरिपूर्ण रहेको छ । यस भेगमा परापूर्वकालदेखि नै लोकनाटकहरू पुस्ता हस्तान्तरित हुँदै आएको हुनाले अहिलेसम्म जीविति रहेको पाइन्छ । यस भेगमा साउने संक्रान्तिबाट शुभारम्भ गरिएको यस लोकनाटक गाई तिहारे औँशीका दिन विधिविधानका साथ तयारी गरी तिहार पर्वभरि हर्षउल्लासमय वातावरणमा तिहार पर्वभरि प्रदर्शन गरि मङ्सिर महिनाको कुनै राम्रो दिन हेरी विविध विधिविधानको साथ समापन गर्ने परम्परा रहेको छ ।

यस भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकलाई विषयवस्तुको आधारमा र आख्यानको आधारमा वर्गीकरण गरी लोक नाटकीय तत्त्वको आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । साथै यस लोकनाटकको उठान बैठानका प्रक्रियाहरूको बारेमा पनि व्याख्या गरिएको छ ।

पाँचौ परिच्छेद : शोधनिष्कर्ष

५.१ सारांश

“रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको अध्ययन” शीर्षकको शोधपत्र पाँच परिच्छेद र परिशिष्टममा विभाजित छ। पहिलो परिच्छेद शोधपरिचयमा आधारित छ। यसमा विषयपरिचय, समस्याकथन, शोधपत्रको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व, शोधपत्रको सीमाङ्कन, शोधविधि, सामग्री सङ्कलन, शोधपत्रको रूपरेखा आदि शीर्षकको परिचय दिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद लोकनाटकको सिद्धान्तमा आधारित छ । यसमा लोकनाटकको परिचय परिभाषा, प्रयोजन, विशेषताहरू, नेपालमा लोकनाटकको अवस्था, रोल्पा जिल्लामा लोकनाटकको अवस्था, मारुनी लोकनाटकको परिचय र परम्परा मारुनी लोकनाटकको वर्गीकरण आदि शीर्षकको बारेमा चर्चाको साथै निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा रोल्पा जिल्लाको परिचयमा आधारित रहेको छ । यसमा नामकरण, भौगोलिक अवस्था र हावापानी, भाषिक अवस्था, साहित्यिक अवस्था, लोक साहित्यिक अवस्था आदि शीर्षको बारेमा चर्चाका साथै निष्कर्ष पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेद रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकहरूको वर्गीकरण, र विश्लेषणमा आधारित छ। यो भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकहरूको परम्परा दर्शाउदै यिनीहरूलाई आख्यानमुत्त र आख्यानयुत्त गरी दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको छ। यसमा आख्यानमुत्त लोकनाटकको परिचय दिई व्याख्या गरिएको छ। त्यसै गरी आख्यानयुत्त मारुनी लोकनाटकलाई पौराणिक र सामाजिक विषयमा वर्गीकरण गरी पौराणिकमा रामायण र सामाजिकमा सोरठी मारुनी लोकनाटकहरूलाई लोक नाटकिय तत्त्वको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। यसका साथै मारुनी लोकनाटकको प्रवृत्तिहरूको चर्चा गरिएको छ । अन्त्यमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

पाँचौ परिच्छेद शोधनिष्कर्ष रहेको छ। यो खण्डमा प्रस्तुत शोधका विभिन्न परिच्छेदहरूको सारांश र समग्रह शोधकार्यको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा सन्दर्भ सामग्री लगाएत परिशिष्ट पनि समावेश गरिएको छ। परिशिष्ट एकमा रोल्पा जिल्लाको

दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित रामायण मारुनी लोकनाटकको गीतहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ। परिशिष्ट दुईमा सोरठी मारनी लोकनाटकको गीहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ। त्यसै गरी यस शोधकार्यको अध्ययनमा सहयोग पुऱ्याउने गुरुबाहरूको परिचय, मारुनी लोकनाटकको तस्विर र रोल्पा जिल्लाको नक्सा आदि पनि यसै खण्डमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

कुनै पनि पुरुष पात्रले नारीको स्थानीयस्तरको मौलिक परम्परागत वेशभूषा लगाई, सामाजिक र पौराणिक आख्यानगत गीतको बोल र परम्परागत मौलिक बाजाहरूको सङ्गीतको तालमा मारुनी शैलीमा अभिनय गर्दै स्थानीय बासीन्दाहरूलाई मनोरञ्जन, धर्म सञ्चार गराउने उद्देश्यका साथ प्रस्तुत गरिने नृत्यलाई मारुनी लोकनाटक भनिन्छ। रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकहरूको अध्ययन गर्दा सामाजिक र पौराणिक विषयलाई आत्मसाथ गरेको लोकनाटकहरू प्रचलनमा रहेको पाइन्छ। सामाजिकमा सोरठी र पौराणिकमा रामायण मारुनी लोकनाटकहरू यस भेगमा लोकप्रिय रहेको पाइन्छ। कृष्ण चरित्रको लोकनाटकको खेलीको रूपमा प्रचलनमा रहेको पाइन्छ। यस भेगमा लोकप्रिय लोकनाटकहरूमा सोरठी र रामायण नै रहेको अध्ययन बाट पुष्टी हुनगएको छ। यी नाटकहरूसँगै टप्पा, पैसारु र खेली पनि लोकप्रिय रहेको पाइन्छ।

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित लोकनाटकहरू श्रुतिपरम्परामै जीवित रहेको छ। रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा मारुनी लोकनाटक कहिलेदेखि प्रदर्शन गरिदै आएको हो भन्नेबारे यस लोकनाटकमा संलग्न व्यत्तीहरूसँग जिज्ञासा राख्दा हाम्रा बाजेहरूको पाला देखि प्रदर्शन गरिदै आएको भन्ने उत्तर पाइएकोले यस भेगमा यही समयबाट प्रदर्शन गर्न थालिएको हो भन्ने प्रमाण फेला पार्न नसकीएकोले यही समयबाट नै प्रदर्शन गर्न थालिएको हो भन्ने आधार भेटिदैन। तर यस लोकनाटकको गीति अंशमा प्रयोग भएको शब्दहरूलाई अध्ययन गर्दा सल्यानको हुलाके जमुनेमा सऱ्यो, जमुनेको हुलाके शखी बाइजा भन्ने गीति अंशलाई हेर्दा सल्यान दाङको देउखरीको जमुने र रोल्पाको शखीलाई हेर्दा मगर जातिका सबैभन्दा पहिलो राजा धारे जैमात को राज्यको सिमाना तोकिएको हुनाले यस लोकनाटकको प्रदर्शन यस भेगमा यिनैको पालाबाट सुरू भएको हो कि भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। तर यसका बारेमा स-प्रमाणहरूको अभावमा यही समयबाटै प्रदर्शन गर्न थालिएको हो भन्न सकिदैन। तसर्थ यस लोकनाटकमा संलग्न सम्पूर्ण व्यत्तीहरूका भनाई

अनुसार र यस लोकनाटकको गीति अंशमा प्रयोग भएको ठाउँहरूलाई आधार मान्दा यस भेगमा यस लोकनाटकको परम्परा परापूर्व कालदेखि चल्दै आएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटकको आख्यानले आत्मसाथ गरेको विषयलाई हेर्दा सामाजिक र पौराणिक गरी दुई मारुनी लोकनाटकहरू रहेको पाइन्छ। सामाजिक लोकनाटक अन्तर्गत सोरठी लोकनाटक तिहारको पर्वको अवसरमा यस भेगमा उत्साहका साथ प्रदर्शन गरिएको पाइन्छ। यस लोकनाटकको गीति अंशले आत्मसाथ गरेको आख्यानलाई हेर्दा आदि मध्य र अन्त्यको संरचनामा व्यवस्थित रहेको देखिन्छ। आख्यानगत पूर्णता, बहुल पात्र, संवादमा स्वभाविकता, गीतिमयता, कोमलता, भावुकता, आङ्गिक, वाचिक, आहार्य अभिनयमा उत्कृष्टता, स्थानीय भाषाको प्रमुखता, सङ्गीतको माधुर्यता, स्थानीय बासीन्दाहरूको मनोरञ्जन र चाडपर्व आएको हर्षउल्लासमय वातावरण सिर्जना गराउने जस्ता विशेषताहरूले गर्दा यस लोकनाटक यस भेगमा लोकप्रिय रहेको पाइन्छ। यस लोकनाटकले परापूर्वकालको नेपाली समाजको यथार्थता, त्यस समयको संस्कृति, व्यवहार, भाषा, समस्या, र निराकरणलाई यथार्थरूपमा देखाउन सफल भएको पाइन्छ। यस लोकनाटकले परापूर्वकालिन आख्यान, भेषभूषा, सङ्गीत, भाषा, वातावरया, त्यससमयको गीति लय आदिलाई आत्मसाथ गरेकोले यसलाई लोक नाटकिय, सामाजिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक आदि दृष्टिकोणले हेर्दा यस लोकनाटक महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ ।

रोल्पा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा प्रचलित मारुनी लोकनाटक अन्तर्गत रामायण मारुनी लोकनाटक पनि लोकप्रिय रहेको पाइन्छ। यस लोकनाटकले रामायणको आख्यानलाई आफ्नो गीतमा ग्रहण गरेकोले यसलाई पौराणिक लोकनाटक भनिएको हो। यस लोकनाटक पनि लोक नाटकिय संरचनामा अटाएको देखिन्छ। यस लोकनाटक प्रदर्शन गर्दा राम र सीताको नाम बारम्बार दोहरिने हुँदा सुन्ने र प्रदर्शन गर्ने दुबैलाई मोक्ष प्राप्ती हुन्छ भन्ने जनविश्वासको साथमा यस भेगमा लोकप्रिय रहेको देखिन्छ। यस लोकनाटक रामायण जस्तो विस्तृत आख्यान नलिए पनि रामायणको विभिन्न काण्डबाट गीति अंश लिएकोले नाटकिय रूपमापूर्ण रहेको पाइन्छ। यस लोकनाटकमा पात्रगत बाहुल्यता, आख्यानत्मकता, रोमान्चकता, सङ्गीतात्मकता, गीतिलयात्मकता, वाचिक, आङ्गिक, आहार्य जस्ता अभिनय, द्वन्द्वमयता, उद्देश्यमा मनोरञ्जनात्मकता र धर्म प्रसार जस्ता विविध विशेषताको कारण यस

लोकनाटक यस भेगमा अझै जीवितै रहेको पाइन्छ। यस लोकनाटक लोक साहित्यिक, धार्मीक, वेशभूषा, अभिनयका साथै काव्यशास्त्रीय, समाजशास्त्रीय मूल्यका दृष्टिले मात्र नभई नेपाल राष्ट्रको लागि समेत महत्त्वपूर्ण रहेको पाइन्छ।

रोल्पा जिल्लामा अहिलेसम्म जीवित रहेका यी लोकनाटकहरूलाई नयाँ पुस्ताले चासो नदिनु, पुराना पुस्ताहरू सकिदै जानु, नयाँ संस्कृतिको विकासको प्रभाव पर्नु, मनोरञ्जनका साधनको प्रभाव पर्नु, सञ्चार माध्यमको तिव्र विस्तार हुनु, नयाँ पुस्तामा परम्परागत संस्कृतितर्फ वितृष्णा बढ्दै जानुका साथै राजनैतिक आदिकारणले यस लोकनाटक लोप हुने स्थितिमा पुगेको देखिन्छ। यस भेगमा यी विविध कारणले गर्दा लोकनाटकका केही विशेषता र तत्त्वहरू लोप भैसकेको पाइन्छ। परम्परादेखि पुस्ता हस्तान्तरित हुँदै आएको, गुरु परम्परामा जीवित रहेको, जातिगत भेशभूषालाई आत्मसाथ गरेको सामाजिक र पौराणिक विषयवस्तुलाई आत्मसाथ गरेका लोकनाटकहरूलाई संरक्षण गर्ने अभियानमा लाग्नुपर्ने सम्पूर्ण नेपालीको कर्तव्य रहेको देखिन्छ। नेपाल राष्ट्रको मौलिक पहिचाहन बोकेका यी लोकनाटकहरूको संरक्षणका क्षेत्रमा लागि परेका सरोकारवालाहरू सबै, गैर सरकारी संस्था र नेपाल सरकार सबैको ध्यान केन्द्रीत हुन आवश्यक देखिन्छ। यी सबैको साझा सम्पतिको रूपमा रहेका लोकनाटकहरू संरक्षण गरिएको खण्डमा भावि सन्ततीको लागि लोककथा भने झै भन्न पर्दैनथ्यो की ?